

प्रथम वर्ष कला

विषय - मानवी भूगोल

सत्र 2

प्र. क्रं.1 - मानवी भूगोलाचा परिचय

भूगोल ही विज्ञानाची महत्त्वाची शाखा मानली जाते. प्राचीन काळापासून या विषयाचा अभ्यास केला जात असे. या विषयाच्या विकासाबरोबरच या विषयाची व्यापकता वाढत गेली. प्राचीन काळात या विषयाचे स्वरूप मर्यादित होते. ग्रीक विचारवंत इरॅटोस्थेनेसने इ.स. पूर्व 234 मध्ये भूगोलाची पहिली व्याख्या पृथ्वीचे वर्णन म्हणजे भूगोल अशी केली. या काळात पृथ्वीवरील प्राकृतिक घटकांच्या वर्णनापर्यंतच हा विषय मर्यादित होता. यानंतर प्राकृतिक घटकांच्या वितरणावर या विषयात भर दिला गेला. यानंतर या विषयाचे अभ्यास घटक वाढले. परिणामी, स्वरूप व व्याप्तीत मोठा बदल झाला. भूपृष्ठांच्या भिन्न गुणवैशिष्ट्यांचे अचूक, सुसंगत व तर्कशुद्ध विवेचन व स्पष्टीकरण करणारे शास्त्र म्हणून भूगोल विषय ओळखला जाऊ लागला. सुरुवातीला फक्त प्राकृतिक घटकांवर प्रकाश टाकला जायचा नंतर मात्र मानवी घटकांचा या विषयात समावेश झाला. परिणामी, भूगोल विषयाच्या दोन प्रमुख शाखा निर्माण झाल्या. प्राकृतिक भूगोलात प्राकृतिक घटकांचे शास्त्रीय वर्णन केले गेले तर मानवी भूगोलात मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक व राजकीय वर्तनाचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला गेला.

18 व्या शतकापासून वेगवेगळ्या भूगोलकारांनी मानवी भूगोलाकडे विशेष लक्ष दिले. जर्मनी, इंग्लंड, अमेरिका या देशांमध्ये अनेक भौगोलिक ग्रंथ लिहिले गेले की, ज्यामध्ये मानवी भूगोलाचा अभ्यासविषय, महत्त्व याबद्दल प्रकाश टाकला गेला. मानवी भूगोलाचा पायाच या लिखाणातून रचला गेला. 18 व्या शतकात बुशिंग, बुआख, जॉन फॉर्स्टर व इमॅन्युअल कांट या जर्मन भूगोलकारांनी मानवी भूगोलाबद्दल महत्त्वाचे लिखाण केले. या लिखाणातून मानवी भूगोलाच्या विषयाला एक बैठक निर्माण झाली. 19 व्या शतकात मात्र मानवी भूगोलाच्या विकासातील

सुवर्णकाळ ठरेल अशा प्रकारची कामगिरी जर्मन भूगोलकारांनी आपल्या ग्रंथात केलेल्या लिखाणामुळे झाली. यामध्ये प्रामुख्याने अलेक्झांडर हॉन हुम्बोल्ट, कार्ल रिटर, फ्रिडरिश रॅट्झेल यांसारख्या भूगोलकारांचे योगदान अतिशय महत्त्वाचे ठरले.

अलेक्झांडर व्हॉन हुम्बोल्ट यांनी कॉसमॉस (Cosmos) या ग्रंथाचे एकूण चार खंड 1845, 1847, 1850 व 1858 मध्ये जर्मन भाषेत प्रसिद्ध केले. जेव्हा या ग्रंथाचे 8 आंतरराष्ट्रीय भाषेत भाषांतर झाले तेव्हा मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाला एक नवी दिशा मिळाली. या ग्रंथांमध्ये मानव व निसर्ग यांच्या परस्परसंबंधांचे विविध पैलू स्पष्ट केले होते. कार्ल रिटर यांनी 1817 मध्ये 'एर्डकुन्ड' (Erdkunde) हा ग्रंथ प्रकाशित केला. पुढे या ग्रंथांचे 19 खंड प्रकाशित झाले. या सर्व खंडांमध्ये आशिया व आफ्रिका या खंडांमधील उदाहरणांच्या साहाय्याने मानव व प्राकृतिक घटकांमधील परस्परसंबंधांवर प्रकाश टाकला. फ्रिडरिश रॅट्झेल यांनी मानवी भूगोलावर प्रकाश टाकणारा अँथ्रोपोजिऑग्राफी (Anthropogeography) हा ग्रंथ 1882 साली प्रकाशित केला. या ग्रंथात राट्झेल यांनी भूपृष्ठाच्या तत्वांशी किंवा घटनांचा मानवाशी असलेला सुसंबद्ध अतिशय शास्त्रीय पद्धतीने वर्णन केला. आपल्या ग्रंथाचे दोन खंड प्रकाशित झाल्यामुळे मानवी भूगोलाच्या विकासाला खूप मोठी मदत झाली. या विषयाला गतिशील स्वरूप प्राप्त झाले. प्राकृतिक पर्यावरणाचा व्यक्तीप्रमाणेच समाजावर होणारा परिणाम या ग्रंथामध्ये स्पष्ट केला गेला.

20 व्या शतकातही जर्मन भूगोलकारांनी मानवी भूगोलाच्या विकासाला गती दिली. यात फ्रोबेल, रिशथॉफेन, आल्फ्रेड हेटनर यांनी महत्त्वाची कामगिरी केली. या काळात फ्रेंच भूगोलकारांचे कार्यही मानवी भूगोलासाठी महत्त्वाचे ठरले. व्हिदाल-द-ला-ब्लाश यांनी संभववाद (Possibilism) या संकल्पनेतून मानवी भूगोलाला एक महत्त्वाचा अभ्यास घटक दिला. यावर नंतरच्या काळात खूपच चर्चा झाली. यामुळेच पुढे निसर्गवाद, थांबा व पुढे जा यांसारख्या संकल्पनांवर चिकित्सक अभ्यास झाला. जीन्स ब्रुन्स मानवी भूगोल (Geographe Humaine) नावाचा ग्रंथ 1901 साली प्रकाशित केला. यात मानवाने आपल्या परिसरातील पर्यावरणात केलेले बदल स्पष्ट केले. ब्रिटिश भूगोलकार ए. जे. हर्बर्टसन यांनी मानव व त्याचे कार्य (Man and his work) या ग्रंथाद्वारे मानव व नैसर्गिक पर्यावरण यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट केला. याशिवाय ब्रिटनमधील मॅकिन्डर, डडले स्टॅम्प यांनीही या विषयाच्या अभ्यासाद्वारे मानवी भूगोलात मोलाचे योगदान दिले. अमेरिकन भूगोलकार जॉर्ज मार्श, कु. एलेन सेम्पल, ग्रिफिथ टेलर, रिचर्ड हार्टशॉर्न, कार्ल सॉयर, ईसा बोमेन

यांनी मानवी भूगोलावर लिखाण केले. रशियन भूगोलतज्ज्ञ अनुचिन, गेरासिमोव, ब्रान्सकी व लिओनिक ब्रेझनेव्ह यांनी मानवी भूगोलाला वैज्ञानिक बैठक दिली.

मानवी भूगोल या विषयाची व्याप्ती वेगवेगळ्या भूगोलकारांच्या ग्रंथसंपदेमुळे व त्यातील मांडलेल्या वेगवेगळ्या संकल्पनांमुळे मोठ्या प्रमाणात वाढली. मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय व इतर वर्तनाचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जाऊ लागल्यामुळे प्रत्येक घटकानुसार मानवी भूगोलाची स्वतंत्र उपशाखा निर्माण होऊ लागली. यातून या विषयाच्या अनेक उपशाखा निर्माण झाल्या. मानवी भूगोलात मानव व निसर्ग यांच्यातील परस्परसंबंध केंद्रस्थानी मानून भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. यालाच आपण मानवी भूगोल म्हणतो. मानवी भूगोलाचा अर्थ सांगणाऱ्या अनेक व्याख्या वेळोवेळी वेगवेगळ्या भूगोलकारांनी सांगितल्या व स्पष्ट केल्या.

मानवी भूगोलाच्या व्याख्या

(Definitions of Human Geography)

मानवी भूगोलाबद्दल अनेक भूगोलतज्ज्ञांनी, अभ्यासकांनी आपले मत व्याख्यांच्या माध्यमातून व्यक्त केले आहे. यातील प्रमुख व्याख्या आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

“मानवी जीवनावर परिणाम करणाऱ्या पर्यावरणाच्या घटकांचा अभ्यास म्हणजे मानवी भूगोल होय.”

“मानवी क्रिया व गुणवैशिष्ट्ये यांचा भौगोलिक पर्यावरणाशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानवी भूगोल होय.” एल्सवर्थ हंटिंग्टन (1920)

“मानवी भूगोल म्हणजे अस्थिर पृथ्वी व कृतिशील मानव यांच्यातील बदलत्या संबंधाचा अभ्यास होय.” -कु. एलेन सेम्पल (1911)

“मानवसमूह व समाज यांचे नैसर्गिक पर्यावरणाशी असणारे संबंध अध्ययन करणारा विषय म्हणजेच मानवी भूगोल होय.”

“मानवी क्रिया व प्राकृतिक भूगोलातील आविष्कार अभ्यास म्हणजे मानवी भूगोल होय.” यांच्या परस्परसंबंधाचा वरीलप्रमाणे वेगवेगळ्या भूगोलतज्ज्ञांच्या व्याख्यांचा विचार करून मानवी भूगोलाच्या सोप्या व्याख्या आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

“मानवाने त्याच्या नैसर्गिक पर्यावरणाशी केलेल्या समायोजनाचा भौगोलिक अभ्यास म्हणजे मानवी भूगोल होय.”

“मानव व त्याच्या सभोवतालचे पर्यावरण यांचा परस्परसंबंध आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया यांचा अभ्यास करणारे शास्त्र म्हणजे मानवी भूगोल होय.”

“मानव निसर्ग यांच्या संबंधाचा मानवी विकासाच्या दृष्टिकोनातून केलेला भौगोलिक अभ्यास म्हणजे मानवी भूगोल होय.”

मानवी भूगोलाच्या वरील सर्व व्याख्यांवरून असे लक्षात येते की मानव व त्याच्या सभोवतालचे पर्यावरण यांचा एकमेकांवर जो परिणाम होतो त्याचा शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो. मानवी भूगोलाचे स्वरूप सतत बदलत गेलेले आहे. स्वरूप बदलल्यामुळे या विषयाची व्याप्तीही वाढत गेली.

मानवी भूगोलाचे स्वरूप आणि व्याप्ती (Nature and scope of Human Geography)

मानवी भूगोलाचे स्वरूप

(Nature of Human Geography)

मानवी भूगोलाचे स्वरूप परिवर्तनीय असल्यामुळे ते मानवी भूगोलाच्या विकासाबरोबरच सतत बदलत गेले व अधिक शास्त्रीय होत गेले. मानवी भूगोलाच्या स्वरूपाची माहिती आपणास खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

1.वर्णनात्मक स्वरूप

मानवी भूगोलाचे स्वरूप प्रारंभीच्या काळात वर्णनात्मक स्वरूपाचे होते. प्राकृतिक पर्यावरणाचे वर्णन करताना भूगोलकारांनी तेथील मानवनिर्मित घटकांचेही वर्णन केले. हेच वर्णन मानवी

भूगोलामध्ये सुरुवातीला अभ्यासले गेले. ग्रीक, रोमन, अरब, जर्मनी या देशांमध्ये मानवी भूगोलाचे वर्णनात्मक स्वरूपात लिहिलेले अनेक संदर्भ दिसतात. पर्वतीय भागातील मानवी जीवन व मैदानी प्रदेशातील लोकांचे मानवी जीवन या संदर्भातील निरीक्षण या विषयात असायचे. अशा प्रकारे अरण्यातील मानवी जीवन तेथील घरे, व्यवसाय व इतर पर्वतीय किंवा मैदानी भागापेक्षा कशा प्रकारे वेगळे होते याचेही वर्णन अगदी प्राथमिक स्वरूपात केले जात होते. या वर्णनामध्ये कोणतेही चिकित्सक किंवा विश्लेषणात्मक वर्णन आढळत नसे. यामुळे सुरुवातीच्या काळात फक्त या विषयामध्ये शब्दांच्या माध्यमातून या विषयाचा आशय वर्णन केलेला आढळत असे. कालांतराने या वर्णनामध्ये मानवाच्या आर्थिक क्रिया, व्यवसाय यांचेही वर्णन, मानव व पर्यावरण यांच्यातील संबंधाचे वर्णन मानवी भूगोलात 18 व्या शतकाच्या सुरुवातीपर्यंत आढळत असे. नंतर मात्र यात कमालीचा बदल झालेला आढळून आला.

2. गतिमान स्वरूप

18 व्या शतकाच्या मध्यापासूनच या विषयाचे स्वरूप गतिमान बनले. जर्मन भूगोलतज्ज्ञांचे यातील योगदान अतिशय मोलाचे आहे. मानवाच्या गरजांचे स्वरूप बदलले, त्या पूर्ण करण्यासाठी मानव करत असलेली कृती ही काळाच्या ओघात विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीबरोबरच बदलली. मानवाने निसर्गातील संपदा वापरण्यासाठी नवनवीन अवजारांचा शोध लावला व त्याचा वापरही केला. यामुळे मानव व पर्यावरण यांच्यातील आंतरक्रिया बदलल्या. या बदललेल्या घटकांचा अभ्यास मानवी भूगोलात अभ्यासला जाऊ लागल्यामुळे या विषयाच्या स्वरूपात आमूलाग्र बदल झाल्यामुळे हा विषय गतिमान व परिवर्तनशील झाला. मानवाच्या गरजा फक्त अन्न, वस्त्र, निवारा यावर न थांबता त्यात आरोग्य, शिक्षण, करमणूक इत्यादी स्वरूपात वाढल्या. यामुळे मानवाच्या या गरजा पूर्ण करण्यासाठी प्राकृतिक घटकांशी क्रिया व प्रतिक्रियाही वाढल्या गेल्या. यामुळे काही ठिकाणी मानवाचे वर्तन अतिरेकी व स्वार्थी ठरले. परिणामी, समस्या निर्माण झाल्या. वृक्षतोड, जमिनीचे तुकडीकरण, पर्यावरणाचा समतोल ढासळणे, प्रदूषण इत्यादी स्वरूपात या समस्या जगात अनेक ठिकाणी निर्माण झाल्या. या सर्वांचा अभ्यास मानवी भूगोलात केल्यामुळे या विषयाचे स्वरूप गतिमान व परिवर्तनशील झाले. भविष्यातही यात नक्कीच बदल होईल. या विषयाची व्यापकता यामुळे अधिक वाढेल.

3. शास्त्रीय स्वरूप

इतर विषयांप्रमाणेच मानवी भूगोलाचा अभ्यास करण्यासाठी शास्त्रीय दृष्टिकोन वापरला गेला. जगात सर्वच ठिकाणी मानव आणि पर्यावरणातील परस्परसंबंधाचा अभ्यास मानवी भूगोलात केला गेल्यामुळे यातून काही व्यापक अशी तत्त्वे, सिद्धान्त निर्माण झाले. मानवी वंशाबद्दलचे संशोधन, मानवाची उत्क्रांती याबद्दल सिद्धान्त, लोकसंख्यावाढीबद्दलचे सिद्धान्त या विषयात निर्माण झाले. आपली माहिती कशा प्रकारे अचूक आहे याबद्दल पुरावे दिले गेले. परिणामी, या माहितीचे सामान्यीकरण झाले. 18 व्या व 19 व्या शतकात मानवी भूगोलातील शास्त्रीयता कमालीची वाढली. जर्मन भूगोलकारांचे कार्य यामध्ये विशेष होते. अलेक्झांडर व्हॉन ह्यूम्बोल्ट व कार्ल रिटर यांनी आपल्या ग्रंथांमध्ये जी मानव व पर्यावरण यांच्या संबंधातील माहिती लिहिली. त्यामध्ये शास्त्रीयता अधिक होती. मानवी भूगोलाच्या कृषी, लोकसंख्या, आर्थिक क्रिया, नगरविकास, मानवी वंश यांसारख्या अभ्यास घटकांचा आधुनिक पद्धतीद्वारे गणिती पद्धत, सांख्यिकी पद्धत, संगणक तंत्रे, सुदूर संवेदन तंत्र, याद्वारे केलेला अभ्यास हा अतिशय अचूक व शास्त्रीय होत आहे. यामुळेच मानवी भूगोलाला शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मानवी भूगोलातही सर्वेक्षण, निरीक्षण, क्षेत्राभ्यास या माध्यमांतून एखाद्या प्रदेशातील मानवी समूहाची, समाजाची माहिती जमा करून त्या माहितीचे वर्गीकरण करून त्याचे शास्त्रीय विश्लेषण केले जाते. यावरून समसमावेशक व सर्वमान्य निष्कर्ष काढले जातात की ज्यासाठी पुरेशा प्रमाणात आधार असतो.

4.आंतरविद्याशाखीय स्वरूप :

मानवी भूगोल हा विषयच अतिशय व्यापक असल्यामुळे त्याचा अभ्यास करण्यासाठी मानवी वर्तनाचा सविस्तर अभ्यास करावा लागतो. मानवाचे वर्तन स्थळ व काळानुसार बदलते. मानवाच्या वर्तनावर आधुनिक तंत्रज्ञान व विज्ञानाच्या प्रगतीचा प्रभाव जाणवतो. मानवाच्या आर्थिक क्रिया, सामाजिक वर्तन, राज्यव्यवस्था, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन यांचा परिणाम त्याच्या वर्तनात दिसतो. यामुळे जेव्हा मानव व पर्यावरण, प्राकृतिक किंवा नैसर्गिक घटकांमधील परस्परसंबंध अभ्यासायचा असेल तेव्हा मानवी वर्तनाचा सखोल अभ्यास करावा लागतो. यामुळे इतर अनेक विद्याशाखांशी मानवी भूगोलाचा संबंध येतो. यामुळे या विषयाला आंतरविद्याशाखीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मानवी भूगोलाचा अभ्यास करताना प्रामुख्याने कृषी विज्ञान, अर्थशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, राज्यशास्त्र, पर्यावरणशास्त्र, इतिहास, लोकसंख्याशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, गणित, संख्याशास्त्र, प्राणिशास्त्र, सागरशास्त्र, हवामानशास्त्र, मृदाशास्त्र,

व्यवस्थापनशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, सूक्ष्म जीवशास्त्र, संगणकशास्त्र इत्यादी शास्त्रांशी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष संबंध येतो. यामुळे हा विषय आंतरविद्याशाखीय झाला आहे. या अभ्यासामुळे मानवी भूगोलातील प्रत्येक घटकाची माहिती अचूक व व्यापक असते. या विविध शाखांमधील संबंधांमुळेच मानवी भूगोलाच्या विविध उपशाखा निर्माण झाल्या आहेत.

भारतातील गोंड आदिवासी जमातींचा सविस्तर अभ्यास मानवी भूगोलात करायचा असेल तर या जमातीविषयी सविस्तर माहिती मिळवितांना त्यांची समाजव्यवस्था अभ्यासताना समाजशास्त्र, आर्थिक जीवन अभ्यासताना अर्थशास्त्र, इतिहास यांचा अभ्यास करावा लागेल. त्यांच्या रूढी-परंपरा अभ्यासताना मानसशास्त्र व मानववंशशास्त्राचा अभ्यास करावा लागेल तरच आपणास या जमातींबद्दल परिपूर्ण माहिती मिळेल. यामुळे आपला अभ्यास अधिक अचूक होईल. अशाच प्रकारे मानवी भूगोलातील अनेक अभ्यास घटकांच्या अभ्यासासाठी वेगवेगळ्या विद्याशाखांची मदत घ्यावी लागते. यामुळे मानवी भूगोल हा विषय आंतरविद्याशाखीय स्वरूपाचा बनला आहे.

5. गुंतागुंतीचे स्वरूप

मानवी भूगोलात मानव व पर्यावरण, नैसर्गिक घटक यांच्यातील परस्परसंबंध अभ्यासताना अनेक वेळा कार्यकारणभाव अभ्यासावा लागतो. चिकित्सक विश्लेषण करावे लागते. पर्यावरणाचा मानवावर परिणाम होताना त्यातील अनेक पैलू अभ्यासणे गरजेचे असते. यामुळे या विषयाचे स्वरूप गुंतागुंतीचे झाले आहे. एखाद्या प्रदेशात मानवी समाज विकसित होतो त्याला एकच घटक कारणीभूत नसतो, त्याला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे अनेक घटक कारणीभूत असतात. यामुळे असा अभ्यास करताना खूपच विचार करून प्रत्येक घटकाचा सहभाग स्पष्ट करावा लागतो. समाजाच्या विकासास स्थानिक भौगोलिक परिस्थिती, साधनसंपदा, लोकांचा सामाजिक विकास, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा विकास, कार्यकारी लोकांचे प्रमाण, शासनाची भूमिका, लोकांमधील सहकार्य भावना, हवामान, नैसर्गिक आपत्तीची तीव्रता यांसारख्या अनेक घटकांचा सहभाग महत्त्वाचा असतो. मानवी समाजाचा विकास हा अनेक घटकांच्या सकारात्मक सहभागाचा परिणाम असतो. आपण एकाच घटकाला महत्त्व देऊ शकत नाही किंवा एखाद्या घटकाला कमी लेखू शकत नाही. मानव व नैसर्गिक पर्यावरण यांचा संबंध स्पष्ट करताना सर्व प्रकारचा विचार करून विश्लेषण करावे लागते. यामुळेच हा विषय गुंतागुंतीचे स्वरूप असलेला बनलेला आहे. अशाच स्वरूपाचे अनेक विषय मानवी भूगोलात अभ्यासले जातात की ज्यामुळे या विषयाचे स्वरूप जटिल व गुंतागुंतीचे झाले

आहे. लोकसंख्या एक साधनसंपदा हा अभ्यास करतानाही आपणास या विषयाच्या गुंतागुंतीच्या स्वरूपाचा प्रत्यय येतो.

6.मानव कल्याणकारी स्वरूप

मानवी भूगोलाचे स्वरूप मानव कल्याणकारी स्वरूपाचे आहे. या विषयामध्ये अलीकडच्या काळात अनेक मानवी कल्याणाच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला जातो. लोकसंख्यावाढीचा वेग व समस्यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी नियोजन करताना मानवी भूगोलाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. मानवाच्या विविध गरजांविषयक समस्या सोडविताना मानवी भूगोलाच्या लोकसंख्या भूगोल, नागरी भूगोल यांसारख्या उपशाखांमध्ये सविस्तर अभ्यास करून तेथील प्रदेश व लोकसमाजाची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन योग्य उपाययोजना या विषयातून सुचवली जाते. समाजातील अंधश्रद्धा, बेकारी, दारिद्र्य, आरोग्य, उपासमार, कुपोषण, प्रदूषण, सामाजिक विषमता, स्त्री आरोग्य इत्यादी वेगवेगळ्या समस्यांविषयक नियोजन करताना या विषयाच्या ज्ञानाचा वापर केला जातो. यामुळे नक्कीच समस्यांची तीव्रता कमी होत आहे. इंग्लंड, अमेरिका, रशिया, जर्मनी यांसारख्या देशांमध्ये यासंबंधी मोठ्या प्रमाणात संशोधन झाले असून लोकसंख्या एक साधनसंपदा होण्याच्या दृष्टीने चांगले नियोजन केले गेले. नियोजित शहरांची स्थापना, लोकसंख्याविषयक धोरण, समाजाचे आरोग्य या विषयांमध्ये मानवी भूगोलाच्या माध्यमातून परिणामकारक कार्य झाले आहे. लोकसंख्याविषयक प्रत्येक प्रदेशातील माहिती जमा करून त्यानुसार तेथील साधनसंपदेचा योग्य वापर करण्यास मानवी भूगोलाचा उपयोग होतो. मानवी भूगोलाच्या राजकीय भूगोलात मानव कल्याणकारी राज्याची संकल्पना ही या विषयाच्या कल्याणकारी स्वरूपाचे उत्तम उदाहरण आहे.

8.वेगाने विकसित होणारा विषय

मानवी भूगोलाचा अलीकडच्या काळातील विकास लक्षात घेता हा विषय इतर विषयांच्या मानाने अतिशय वेगाने विकसित होत आहे. प्राकृतिक भूगोल ही जरी भूगोलाची मुख्य व जुनी शाखा असली तरी मानवी भूगोलाची व्याप्ती व विकास त्या शाखेच्या मानाने खूपच जास्त आहे. या विषयाच्या अनेक उपशाखा निर्माण झाल्या आहेत. तसेच प्रत्येक उपशाखांच्या पुन्हा उप-उपशाखा निर्माण होत आहेत.

हे प्रत्येक उपशाखेच्या बाबतीत सांगता येते. याचे प्रमुख कारण म्हणजे या विषयाची वाढत चाललेली व्याप्ती व ज्ञानाचा झपाट्याने होत असलेला प्रसार होय. उदा., आर्थिक भूगोल या उपशाखेच्या विविध उपशाखा व त्यांच्याही उप-उपशाखा निर्माण होत आहेत. या विषयातील प्रत्येक छोट्या घटकाच्या अभ्यासासाठी स्वतंत्र उपशाखा निर्माण होत आहेत. विपणन भूगोल हे अशा विकसित होणाऱ्या शाखेचे उत्तम उदाहरण आहे. कारण मानवी व्यवसायाचा अभ्यास मानवी भूगोलाच्या आर्थिक भूगोलात केला जातो. तर आर्थिक भूगोलात प्रत्येक व्यवसायाचा अभ्यास करण्यासाठी पुन्हा विविध उपशाखा निर्माण झाल्या व यात विपणन या एका घटकाचा अभ्यास करण्यासाठी विपणन भूगोल शाखा निर्माण झाली. वैद्यक क्षेत्राप्रमाणे एका-एका अवयवाचा डॉक्टर जसा वेगळा असतो तशा प्रकारे मानवाशी संबंधित एका-एका घटकाचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यासाठी मानवी भूगोलाच्या विविध शाखा निर्माण झाल्या आहेत व भविष्यात यांची संख्या अधिक वाढेल यात शंका नाही.

अशा प्रकारे मानवी भूगोलाचे स्वरूप आपणास सांगता येते. मानवी भूगोलाचा अभ्यास आज सर्वच क्षेत्रात, विषयात, नियोजन व व्यवस्थापनासाठी केला जातो. अलीकडच्या काळात संशोधन करण्यासाठी मानवी भूगोलाकडे अनेक संशोधक, विचारवंत, नियोजनकार, प्रशासक, राजकीय व्यक्ती, समाजसेवक, शास्त्रज्ञ, लोकसंख्या तज्ज्ञ सहभाग घेत आहेत. नकाशाशास्त्र, उपग्रह प्रतिमा, जागतिक माहितीप्रणाली, संगणकाच्या मदतीने मानवी कल्याणासाठी योग्य नियोजन करण्यासाठी आवश्यक नकाशे, सांख्यिकीय माहिती मिळविली जात आहे. यामुळेच मानवी भूगोलाला विज्ञानाच्या इतर उपयोजित शाखेप्रमाणे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

मानवी भूगोलाची व्याप्ती

(Scope of Human Geography)

मानवी भूगोलाची व्याप्ती अतिशय व्यापक आहे. मानव हा मानवी भूगोलाच्या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे. मानवाच्या उत्पत्तीपासून मानवाने आपला विकास करताना सभोवतालच्या पर्यावरणाशी कशा प्रकारे समायोजन केले याचा अभ्यास या विषयात केला जातो. मानवाने अश्मयुगापासून आजच्या आधुनिक युगापर्यंत पर्यावरणातून आपल्या विविध गरजा पूर्ण

करण्यासाठी उपलब्ध तंत्रज्ञानाचा वापर केला. जगातील वेगवेगळ्या नैसर्गिक पर्यावरणानुसार मानवी जीवन विकसित होत गेले. प्रत्येक प्रदेशातील मानवी जीवन तेथील पर्यावरणानुसार घडले. मानवाच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर स्थानिक पर्यावरणाचा मोठा प्रभाव दिसतो. मानवाने नैसर्गिक साधनसंपदांचा वापर करून विविध सांस्कृतिक भूदृश्ये तयार केली. या सर्वांचा अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो. मानवी भूगोलाच्या व्यापकतेमुळे या विषयाच्या विविध शाखा या सांस्कृतिक भूदृश्यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यासाठी निर्माण झाल्या.

मानवी भूगोलातील सर्व अभ्यास घटक लक्षात घेता मानवी भूगोलाची व्यापकता किंवा अभ्यासाची व्याप्ती खालील मुद्द्यावरून आपणास स्पष्ट करता येते.

1.पर्यावरण व मानव यांच्यातील परस्परसंबंध

मानवी भूगोलाच्या अभ्यासात पर्यावरण व मानव यांच्यातील परस्परसंबंध अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. मानव ज्या पर्यावरणात राहतो, त्यावर तेथील पर्यावरणाचा परिणाम होतो. जास्त तापमानाच्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांचा रंग काळसर पडतो तर कमी तापमानाच्या प्रदेशात राहणाऱ्या लोकांचा रंग तुलनेने गोरा असतो. याउलट, मानवी वर्तनाचा परिणामही पर्यावरणावर होतो. मानवाने केलेल्या औद्योगिक विकासामुळे अति कारखानदारी असलेल्या प्रदेशात पर्यावरणाचे प्रदूषण वाढते. मुंबईतील चेंबूर, पुण्यातील पिंपरी-चिंचवड व नाशिकमधील सातपूर परिसरात या मानवी वर्तनाची आपणास कल्पना येते. यासारख्या एकमेकांवर होणाऱ्या व असणाऱ्या परस्परसंबंधाचा अभ्यास या विषयात केला जातो.

2.मानवी वंश व जमातींचा अभ्यास

मानवी विकासाचा अभ्यास करताना जगातील विविध वंशांचा व जमातींचा अभ्यास करणे गरजेचे असते. यावरून आपणास मानवी विविधता समजते. या विविधतेमागे भौगोलिक पार्श्वभूमी असते. वंश ही जीवशास्त्रीय कल्पना आहे. एका वंशाच्या लोकांमध्ये शारीरिक लक्षणात कमालीची समानता आढळते. जगात कॉकेसाईड, निग्रोईड, मंगोलॉईड व ऑस्ट्रेलॉईड इत्यादी वंश आहेत. यांचा सविस्तर अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो. वंशाप्रमाणे जगातील विविध जमातींचा अभ्यासही या विषयात केला जातो. यामध्ये बुशमेन, एस्किमो, बदाऊन, पिग्मी, सकाई यांसारख्या भटक्या जमातींचा अभ्यास केला जातो. भारतामध्येही भिल्ल, गोंड, नागा यांसारख्या जमातींचे लोक राहतात, यांचाही अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो.

3.लोकसंख्या

लोकसंख्या हा मानवी भूगोलाचा महत्त्वाचा अभ्यास घटक मानला जातो. यामध्ये लोकसंख्यावाढ, लोकसंख्येची घनता, जागतिक वितरण लोकसंख्येची रचना व वैशिष्ट्ये, प्रमुख धर्म, स्थलांतर, लोकसंख्या धोरण यांचा सविस्तर अभ्यास केला जातो. एखाद्या प्रदेशात असणाऱ्या लोकसंख्येच्या रचनेवरून आपणास त्या प्रदेशाचा विकास लक्षात येतो, लोकसंख्या ही एक साधनसंपदा ठरविताना तेथील लोकसंख्येची वैशिष्ट्ये लक्षात घेतल्यावर आपणास लोकसंख्या ही साधनसंपदा आहे की समस्या हे समजते. लोकसंख्या या घटकाबद्दल सविस्तर माहिती शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यासली जाते.

4.मानवी आर्थिक क्रिया किंवा व्यवसाय

मानव आपल्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी जे व्यवसाय करतो त्यांना मानवाच्या आर्थिक क्रिया किंवा व्यवसाय असे म्हणतात. या आर्थिक व्यवसायासाठी मानव प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे नैसर्गिक पर्यावरणावर अवलंबून असतो. या व्यवसायाचे प्रमुख चार प्रकार पडतात. प्राथमिक व्यवसाय (शेती, शिकार, जंगलतोड, मासेमारी, खाणकाम, पशुपालन इ.), द्वितीय व्यवसाय (उद्योगधंदे, प्रक्रिया उद्योग, बांधकाम उद्योग, कृषी उद्योग इ.), तृतीयक व्यवसाय (सेवा, व्यापार, वाहतूक, पर्यटन, वैद्यकीय सेवा, विपणन, दळणवळण इ.) व चतुर्थ व्यवसाय (संशोधन, समाजसेवा, शास्त्रज्ञ इ.) यांचा समावेश होतो. या सर्व आर्थिक व्यवसायांचा भौगोलिक दृष्टीने अभ्यास यात केला जातो.

5.मानवाचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन

मानवी भूगोलामध्ये मानवी समाजाचा सविस्तर अभ्यास केला जातो. यात समाजातील संस्कृती, रूढी, परंपरा, चालीरीती, सण, उत्सव, वेशभूषा, भाषा, निवास व्यवस्था इत्यादींविषयी अभ्यास करताना यावर तेथील पर्यावरणाचा असलेला सहभाग व प्रभाव याकडे विशेष लक्ष दिले जाते.

6.मानवी वसाहत

मानव हा अश्मयुगापासून आपल्या रक्षणासाठी निवारा शोधत होता. सुरुवातीला तो गुहेमध्ये राहत होता तर अलीकडच्या काळात तो अलिशान बंगल्यामध्ये राहू लागला आहे. सुरुवातीला वाड्या, पाड्यावर राहणारा मानव आज महाविशाल महानगरांमध्ये राहत आहे. काळाच्या ओघात मानवी

वसाहतींचे स्वरूप व प्रारूप बदलले आहे. ग्रामीण व शहरी भागात वेगवेगळ्या वसाहती आहेत. यांच्या निर्मितीसाठी मानवाने स्थानिक संपदेचा अधिक वापर केला आहे. या वस्त्यांचे कार्य व रचना मोठ्या प्रमाणात बदलली आहे. या बदलाचा अभ्यास मानवी भूगोलात केला जातो.

अशा प्रकारे मानवी भूगोलात वरील प्रमुख अभ्यास घटक असले तरी या विषयाचा अभ्यास करताना आपणास अनेक विषयांना स्पर्श करावा लागतो. एखाद्या प्रदेशात असलेली शासनव्यवस्था, दोन वसाहतींमधील संबंध, तणाव, व्यापार, युद्धे, मानवी विकासाचा पर्यावरणावर होणारा विपरीत परिणाम, समाजातील गुन्हेगारी, मानवी आपत्ती, आरोग्य समस्या, मानवी संस्था, मानवाच्या वेगवेगळ्या प्रवृत्ती इत्यादींचा अभ्यासही या विषयामध्ये केला जातो.

वरीलप्रमाणे मानवी भूगोलाची व्याप्ती सांगता येते. याबद्दल अनेक भूगोलतज्ज्ञांनी आपल्या ग्रंथसंपदेत व वैचारिक लिखाणामध्ये मानवी भूगोलात कशाचा अभ्यास करावा याबद्दल आपले मत व्यक्त केले आहे. यावरूनही आपणास मानवी भूगोलाची व्याप्ती कशा प्रकारची आहे याची माहिती मिळते. मानवी भूगोलाबद्दल ज्या प्रमुख तज्ज्ञांनी व्याप्तीविषयक अभ्यास घटक सांगितले ते आपणास थोडक्यात खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

मानवी भूगोलाच्या शाखा व त्यांचे महत्त्व

(Branches and Importance of Human Geography)

मानवी भूगोल ही भूगोलाची दुसरी महत्त्वाची शाखा असून 18 व्या शतकापासून या शाखेच्या विकासाला सुरुवात झाली. यानंतर 19 व्या शतकात या विषयाची व्याप्ती हरहर वाढू लागली. या विषयावर फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड व नंतर अमेरिका आणि रशिया या देशांमध्ये विविध ग्रंथ लिहिले गेले. 20 व्या शतकात या विषयामध्ये मानवासंबंधित प्रत्येक घटकावर अभ्यास केला जाऊ लागला यामुळे या विषयाच्या आर्थिक भूगोल व सामाजिक भूगोल या प्रमुख उपशाखा निर्माण झाल्या. या प्रत्येक विषयावर अनेक ग्रंथसंपदा भूगोल- तज्ज्ञांनी प्रकाशित केल्या. अनेक प्रकारचे वैचारिक व चिकित्सक लिखाण वेळोवेळी प्रसिद्ध झाले. या प्रत्येक उपशाखेचा अभ्यास

मानवाला आपल्या दैनंदिन गरजा व समस्या सोडविण्यासाठी व त्यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी झाला. मानवी भूगोलाच्या ज्या विविध शाखा आहेत त्यांची माहिती खालीलप्रमाणे सांगता येते.

भूगोलाच्या उपशाखा

मानवी भूगोलाची व्याप्ती वाढल्यामुळे साधारणपणे सन 1930 च्या काळात मानवी भूगोलाची पुन्हा दोन उपशाखांमध्ये विभागणी झाली. मानवी भूगोलाच्या आर्थिक व सामाजिक भूगोल या दोन उपशाखा निर्माण झाल्या. यापूर्वीच अनेक भूगोलतज्ज्ञांनी या शाखांचा उल्लेख आपल्या लिखाणामध्ये व्यक्त केला होता. परंतु या विषयांची स्वतंत्र

बैठक तयार झालेली नव्हती. मात्र 20 व्या शतकात यात अतिशय वेगाने परिवर्तन घडले. दोन्हीही उपशाखांच्या पुन्हा शाखा निर्माण झाल्या. या सर्व शाखांचा अभ्यास मानवाच्या विकासात अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो. या वेगवेगळ्या विषयांच्या अभ्यासामुळे मानवाला आपले नियोजन व व्यवस्थापन करण्यास फार मोठी मदत झाली. आर्थिक भूगोल व सामाजिक भूगोल तसेच त्यांच्या उपशाखांची थोडक्यात माहिती व त्यांच्या अभ्यासाचे महत्त्व आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येते.

आर्थिक भूगोल (Economic Geography)

आर्थिक भूगोल ही मानवी भूगोलाची अतिशय महत्त्वाची उपशाखा आहे. मानवाच्या आर्थिक व्यवसायांचा सखोल अभ्यास या शाखेत केला जातो. ब्रिटिश भूगोलतज्ज्ञ जॉर्ज चिशोल्म याने या विषयासाठी भूअर्थशास्त्र (Geonomics) हा शब्द प्रथम वापरला. या भूगोलकाराने सर्वात प्रथम मानवी आर्थिक क्रियांवर भौगोलिक घटकांचा असलेला सहभाग 1889 साली स्पष्ट केला. यामुळेच चिशोल्म यांना आर्थिक भूगोलाचा जनक असे म्हणतात. यानंतर आर्थिक भूगोलाच्या विविध व्याख्या अनेक भूगोलतज्ज्ञांनी केल्या. जर्मन भूगोलतज्ज्ञ गॉल्डन याने 1882 साली आर्थिक भूगोलाबद्दल विचार मांडले होते. यातूनच पुढे आर्थिक भूगोलाची शाखा निर्माण झाली. जॉर्ज चिशोल्म यांनी आर्थिक भूगोलाची व्याख्या करताना म्हटले की वाणिज्याशी निगडित भौगोलिक परिस्थितीचा अभ्यास म्हणजेच आर्थिक भूगोल होय. हार्ट शार्न व अलेक्झांडर यांच्या मतानुसार आर्थिक भूगोल म्हणजे पृथ्वीवरील विविध प्रदेशातील उत्पादन, व्यापार व सेवा यांचा सविस्तर अभ्यास होय. मानवाने आपल्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी जे प्रयत्न केले त्यातून व्यवसायांची निर्मिती झाली. हे व्यवसाय किंवा आर्थिक क्रिया पूर्णपणे मानवाच्या सभोवताली

असलेल्या साधनसंपदा म्हणजेच नैसर्गिक घटकांवर अवलंबून असतात. या आर्थिक क्रियांचे स्वरूप, वितरण, विकास याबद्दलचा अभ्यास या विषयात केला जातो. या आर्थिक व्यवसायांमध्ये प्राथमिक व्यवसाय (शेती, शिकार, मासेमारी इ.), द्वितीयक व्यवसाय (उद्योग, कारखाने इ.), तृतीय व्यवसाय (सर्व सेवा व्यवसाय) आणि चर्तुथक व्यवसाय (संशोधन व इतर बौद्धिक संपदेवर आधारित व्यवसाय) इत्यादींचा समावेश होतो. या मानवी व्यवसायांची व्याप्ती व्यापक असल्यामुळे प्रत्येक व्यवसायाचा सविस्तर, सखोल व शास्त्रीय अभ्यास करण्यासाठी या आर्थिक भूगोलाच्या पुन्हा अनेक उपशाखा निर्माण झाल्या. या सर्व शाखांचा विकास प्रामुख्याने सन 1960 नंतर अतिशय वेगाने झाला.

आर्थिक भूगोलाच्या अभ्यासाचे महत्त्व इतर शाखांच्या तुलनेने अधिक आहे. आर्थिक भूगोलात मानवाच्या सर्व आर्थिक व्यवसायांचा शास्त्रीय अभ्यास केल्यामुळे आपणास जगातील वेगवेगळ्या व्यवसायांची माहिती, विकास, वितरण, समस्या, केंद्रीकरण, उद्योगांचा

काही ठिकाणी होणारा न्हास इत्यादींबद्दल माहिती मिळते. या माहितीद्वारे आपणास भविष्यकालीन उद्योगांबद्दल योजना तयार करता येतात. उद्योगांमध्ये एखाद्या ठिकाणी काही समस्या असेल तर इतर ठिकाणांवरील उद्योगांच्या अभ्यासातून या समस्यांची तीव्रता कमी करता येते. सर्व वस्तू, सेवा, इतर शेती व कारखान्यातील उत्पादन याद्वारे आपणास अधिक चांगल्या प्रकारे नियोजन व व्यवस्थापन करता येते. भारतासारख्या देशात पंचवार्षिक योजना करण्यासाठी आर्थिक भूगोलाचा अभ्यास अतिशय महत्त्वाचा ठरतो.

आर्थिक भूगोलाच्या ज्या विविध उपशाखा आहेत यापैकी प्रमुख उपशाखा आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

1.कृषी भूगोल (Agricultural Geography) :

आर्थिक भूगोलाची सर्वात प्रगत व महत्त्वाची उपशाखा म्हणून कृषी भूगोलाला ओळखले जाते. 19 व्या शतकात कृषी भूगोलाचा विकास झाला. शेती या व्यवसायाचा सखोल व शास्त्रीय अभ्यास या विषयात केला जातो. कृषी व्यवसायाचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून केलेला अभ्यास म्हणजे कृषी भूगोल होय. कृषी भूगोलाबद्दल नंतरच्या काळात हिलमन (1911), ऑट्रेम्बा ई, रिड्स एल. जे.

(1964), सायमन्स एल. जे. (1967) व जशबीर सिंग (1994) इ. भूगोलतज्ज्ञांनी कृषी भूगोलाची व्याख्या केली. या सर्व व्याख्यांचा विचार करता कृषी भूगोलाच्या व्याख्येत तीन महत्वाचे घटक समाविष्ट आहेत. यात कृषीचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास, कृषीची अभिक्षेत्रीय भिन्नता व त्याला जबाबदार घटक आणि शेती प्रकारांचा शास्त्रीय अभ्यास इत्यादींचा समावेश होतो. कृषी भूगोल हा आंतरविद्याशाखीय, गतिमान, शास्त्रीय, उपयोजित, गुंतागुंतीचा व मानव कल्याणकारी विषय आहे. या विषयामध्ये शेतीचा उदय, विकास, कृषीवर परिणाम करणारे घटक, शेती प्रकार, कृषी समस्या, शेतीपूरक व्यवसाय, आधुनिक शेती, शाश्वत शेती, कृषी विभाग इत्यादींचा सविस्तर अभ्यास केला जातो. भारतामध्ये डॉ. जशबीर सिंग, डॉ. महंमद शफी, भाटिया इत्यादी भूगोलतज्ज्ञांनी संशोधनाद्वारे उल्लेखनीय लिखाण केले आहे.

कृषी भूगोलाचे महत्त्व या विषयाच्या उपयोजितेमुळे समजते. आज प्रत्येक देशामध्ये शेती व्यवसाय केला जातो. मानवाची प्राथमिक गरज अन्न व अनेक उद्योगांना कच्चा माल शेतीतून मिळतो. त्यामुळे शेतीचा विकास महत्त्वाचा ठरतो. या विकासाचे नियोजन करण्यासाठी कृषी भूगोलाचा अभ्यास पूरक ठरतो. जागतिकीकरण, जैवतंत्रज्ञानाचा वापर, मुक्त व्यापार, हरित क्रांती, निरंतर शेती, हवामान बदल, मृदाप्रदूषण, कृषिमाल प्रक्रिया व शेतीसंबंधी व्यापार या सर्वांच्या अभ्यासाद्वारे स्थानिक पातळीवरून जागतिक पातळीवर शेतीविषयक नियोजन करण्यासाठी कृषी भूगोलाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. एखाद्या प्रदेशातील पीक प्रारूप ठरविणे, पीक पद्धती ठरविणे, भूमी उपयोजन करणे यामध्येही कृषी भूगोलाच्या अभ्यासाचा महत्त्वाचा सहभाग असतो.

2) औद्योगिक भूगोल (Industrial Geography):

18 व्या शतकात इंग्लंडमध्ये सुरु झालेली औद्योगिक क्रांती युरोपमध्ये पसरली. नंतरच्या काळात अमेरिका, रशिया, ऑस्ट्रेलिया व आशिया खंडांबरोबरच आफ्रिका खंडात औद्योगिक क्रांती थोड्या अधिक फरकाने घडली. यामुळे अनेक चांगले व वाईट परिणाम हळूहळू जगासमोर आले. यामुळे प्रदेशानुसार उद्योगांचा अभ्यास करणे गरजेचे बनले कारण याशिवाय या गोष्टीचे स्वरूप समजणे अवघड होते. यातूनच औद्योगिक भूगोल या आर्थिक भूगोलाच्या शाखेचा उदय झाला. 19 व्या शतकात प्रामुख्याने जर्मनी, इंग्लंड, फ्रान्स या देशांमध्ये या विषयाच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली.

औद्योगिक भूगोल म्हणजे उद्योगधंद्यांचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून केलेला शास्त्रीय, सखोल अभ्यास होय. या विषयामध्ये प्रामुख्याने उद्योगधंद्यांचा विकास, उद्योगधंद्यांवर परिणाम करणारे भौगोलिक व सांस्कृतिक घटक, उद्योगांचे केंद्रीकरण, विकेंद्रीकरण, उद्योगधंद्यांचे प्रकार, समस्या, उद्योगधंद्यांचे स्थान, औद्योगिक धोरण इ. बद्दल सविस्तर अभ्यास केला जातो. अलीकडच्या काळात माहिती व तंत्रज्ञान उद्योग, लघुउद्योग यांसारख्या घटकांचाही समावेश औद्योगिक भूगोलात केला जात आहे. उद्योगधंद्यांच्या स्थानिकीकरणाबाबत अनेक सिद्धान्त मांडले गेले. यात आल्फ्रेड वेबर, ऑगस्ट लॉश, वॉल्टर आयझाई, जॉर्ज रेनर, रॉस्टन यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. या सिद्धान्तामुळे व प्रतिमानामुळे औद्योगिक भूगोलाच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. यामुळे या विषयाची उपयुक्तता वाढली.

औद्योगिक भूगोलाचा अभ्यास प्रामुख्याने उद्योगांच्या समस्या सोडविणे, उद्योगांचे केंद्रीकरण व विकेंद्रीकरण, उद्योगांसाठी पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे, उद्योगांसाठी सेवा पुरविणे व उद्योगातून निर्माण होणाऱ्या मालाची गुणवत्ता टिकविण्यासाठी उपयोगी ठरतो. आज खाणकाम, बांधकाम, लोह-पोलाद उद्योग, सुती कापड उद्योग, रसायन उद्योग, कृषी उद्योग, वाहन उद्योग, आयटी उद्योग, कागद उद्योग, जहाजबांधणी उद्योग इ. उद्योगांचा होणारा विकास व त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या याबद्दल सूत्रबद्ध आराखडा प्रदेश विकासासाठी जर करायचा असेल तर या विषयाचा अभ्यास महत्त्वाचा आधार ठरेल म्हणून भविष्यात या विषयाचे उपयोजन वाढेल व या विषयाला भूगोलाच्या इतर शाखांप्रमाणे महत्त्व प्राप्त होईल.

3.व्यापारी भूगोल (Commercial Geography)

व्यापारी भूगोल ही भूगोलाची जुनी शाखा मानली जाते. कारण इंग्लंडमध्ये 1889 साली जॉर्ज चिशोल्म यांनी व्यापारी भूगोलाबद्दल लिखाण केले होते. व्यापारी भूगोलाचा पाया खऱ्या अर्थाने यामध्येच सापडतो. यावेळी व्यापाराशी भौगोलिक घटक कशा प्रकारे संबंधित आहेत व यातून व्यापार कशा प्रकारे निर्माण होतो, याबद्दल चर्चा झाली. वाणिज्य भूगोल म्हणजे व्यापाराशी संबंधित भौगोलिक घटकांचा अभ्यास होय, अशी व्याख्या या विषयाची केली जाते. व्यापारी भूगोलात व्यापार व वाणिज्य, वस्तूचे उत्पादन, उपभोग, विनिमय, वितरण, व्यापाराचे प्रकार, व्यापाराच्या समस्या, जागतिक व्यापार संघटना, मुक्त व्यापार, जागतिकीकरणाचा व्यापारावर

झालेला परिणाम, व्यापाराची निर्मिती याबद्दल सविस्तर अभ्यास केला जातो. जगातील वेगवेगळ्या प्रदेशांतील भौगोलिक परिस्थिती भिन्न आहे. यामुळे सर्व ठिकाणी सर्वच पिके, वस्तू, पदार्थ इत्यादींचे उत्पादन सारखे घेता येत नाही. त्यामुळे एखाद्या ठिकाणी गरजेपेक्षा जास्त उत्पादन होते तर एखाद्या ठिकाणी गरजेपेक्षा कमी उत्पादन होते. यामुळेच व्यापाराची निर्मिती होते. व्यापारी भूगोलाच्या अभ्यासामुळेच आपणास व्यापाराचे स्वरूप सविस्तर समजते.

अँडम स्मिथ, डेव्हिड रिकार्डो यांसारख्या अर्थतज्ज्ञांनी व्यापारनिर्मितीबद्दल जे सिद्धान्त मांडले त्यामुळे व्यापारी भूगोलाकडे अनेक अभ्यासक वळले गेले. विशेषतः युरोप खंडामध्ये यावर अधिक उपयोजनात्मक कार्य झाले. परिणामी, या विषयाच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले. अलीकडच्या काळात आधुनिक व्यापारातील ऑनलाइन संकल्पना आल्यामुळे इ-कॉमर्स हा नवीन अभ्यास घटक या विषयात समाविष्ट केला आहे. याबद्दलची अद्ययावत माहिती विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. गॅट करार, सार्क संघटना, जागतिक व्यापार संघटना इत्यादींसारख्या संघटनांद्वारे विविध देशांत व्यापार घडत आहे. या व्यापारातील प्रमुख वस्तू व पदार्थ यांचा अभ्यासही व्यापारी भूगोलात केला जात असल्यामुळे हा विषय महत्त्वाचा मानला जातो.

4.वाहतूक भूगोल (Transportation Geography):

वाहतूक भूगोल ही शाखा सुरुवातीला व्यापारी भूगोलातच अभ्यासली जात असे. मात्र या विषयाची व्यापकता वाढल्यामुळे वाहतूक भूगोलाचा स्वतंत्र अभ्यास 19 व्या शतकात सुरू झाला. या विषयाचा पाया कार्ल रिटर, स्ट्रॅबो, रॅटझेल्, वॅटसन यांसारख्या अभ्यासकांनी घातला. कारण यांच्या लिखाणामध्ये वाहतूक व पर्यावरण यांचा संबंध दर्शविला गेला. व्हिदॉल द-ला-ब्लाश, ब्रुन्स, दमॉजिऑ, हंटिंग्टन यांनी वाहतुकीच्या विकासात भौगोलिक घटकांचा सहभाग स्पष्ट केला. वाहतुकीच्या विविध मार्गांचा विकास व त्यातील प्रादेशिक विभिन्नता यामध्ये भौगोलिक घटकांचा असलेला सहभाग शास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासणे म्हणजे वाहतूक भूगोल होय. वाहतूक भूगोलामध्ये प्रामुख्याने वाहतूक मार्ग, प्रकार, साधने, समस्या, वाहतूक मार्गांचे वितरण इत्यादींचा अभ्यास केला जातो. वाहतूक व दळणवळण हा मानवी जीवनातील महत्त्वाचा घटक असल्यामुळे वाहतूक भूगोलाच्या अभ्यासाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आज रेल्वेमार्ग, रस्तेमार्ग, जलमार्ग, हवाई मार्ग यांचा झपाट्याने विकास होत असला तरी दुसरीकडे अपघात, ट्रॅफिक जॅम, इंधन

समस्या, प्रदूषण यांसारख्या समस्या वाहतुकीमुळे वाढत आहेत. यामध्ये भौगोलिक घटकांद्वारे नियोजन करून या समस्यांची तीव्रता कमी करून वाहतुकीमध्ये अधिक सुरक्षितता कशी आणता येईल या दृष्टीने वाहतूक भूगोलाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. वेगवान रेल्वेमार्ग, अधिक लांबीचे पूल, सौर ऊर्जेव चालणारी वाहतुकीची साधने, रस्ता रुंदीकरण, मेट्रोमार्ग याबाबतचे नियोजन करण्यासाठी वाहतूक भूगोलाचा अभ्यास अतिशय पूरक ठरतो. नकाशा व सर्वेक्षणाद्वारे यासंबंधी नियोजन करणे किंवा आराखडा तयार करण्यामध्ये या विषयाच्या माध्यमातून चांगली माहिती मिळते. 'याद्वारे आपली योजना परिणामकारक राबविणे शक्य होते. सुदूर संवेदन तंत्रामुळे व भौगोलिक माहितीप्रणालीद्वारे वाहतूक भूगोलाचे स्वरूप अद्ययावत व गतिमान बनले आहे. याद्वारे मिळणारी वाहतूक मार्गाबद्दलची अचूक माहिती भविष्यकालीन नियोजनासाठी अतिशय महत्त्वाची ठरते. प्रत्येक देशाचे शासन नगरविकास व रस्त्यांचे रुंदीकरण करणे अथवा नवीन रस्ता मार्ग, रेल्वेमार्ग करण्यासाठी या अद्ययावत तंत्राचा वापर करत असल्यामुळे नियोजनातील उणिवा खूपच कमी झाल्या आहेत. या सर्व माहितीचा विचार करता भविष्यात वाहतूक भूगोलाला अधिक महत्त्व प्राप्त होईल.

5.पर्यटन भूगोल (Tourism Geography):

पर्यटन भूगोल ही आर्थिक भूगोलाची महत्त्वाची शाखा असून अलीकडच्या काळात या शाखेचा विकास वेगाने होत आहे. आज जगात सर्वात वेगाने वाढणारा व्यवसाय म्हणून पर्यटन व्यवसाय ओळखला जातो. औद्योगिक क्रांतीपासून मानवाची धावपळ सुरू झाली. कामाचा ताण वाढला, यामुळे प्रचंड थकवा येऊ लागला. परिणामी, विश्रांती व मनोरंजनाची गरज निर्माण झाली. यातूनच पर्यटनाचा उगम झाला, पर्यटन हा व्यवसाय जगात सगळीकडे सारखा विकसित झालेला नाही. यामागे प्रमुख कारण म्हणजे त्या-त्या प्रदेशाची भौगोलिक परिस्थिती होय. पर्यटन भूगोलामध्ये पर्यटनावर परिणाम करणाऱ्या नैसर्गिक व सांस्कृतिक घटकांचा अभ्यास प्रमुख मानला जातो. 19 व्या शतकात व विसाव्या शतकात या विषयाची प्रगती हळुवारपणे वाढत गेली पण मागील 3 ते 4 दशकात मात्र त्यात मोठी वाढ झाली. पर्यटन या व्यवसायाबद्दल सखोलपणे भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणाऱ्या भूगोलाच्या शाखेस पर्यटन भूगोल असे म्हणतात. पर्यटन ही प्रमुख आर्थिक क्रिया आहे. पर्यटन भूगोलामध्ये प्रामुख्याने पर्यटनाचा उदय, विकास, पर्यटक, पर्यटकांचे प्रकार, पर्यटनाचे प्रकार, निवासव्यवस्था, वाहतूक, पर्यटनावर परिणाम करणारे घटक, प्रमुख पर्यटन स्थळे, पर्यटनातील मध्यस्थी, पर्यटनाच्या समस्या याबद्दलचा अभ्यास

केला जातो. सुरुवातीच्या काळात निसर्गसौंदर्याला पर्यटनामध्ये अतिशय महत्वाचे स्थान होते. मात्र अलीकडच्या काळात निसर्गसौंदर्याप्रमाणे मानवनिर्मित स्थळे, वस्तू, भूदृश्ये, संस्कृती यांनासुद्धा महत्त्व प्राप्त झाले आहे. भारतामध्ये जेवढे पर्यटक सिमला, महाबळेश्वर, उटी येथे जातात तेवढेच पर्यटक आग्रा (ताजमहल), कुतुबमिनार (दिल्ली), अजिंठा लेणी (महाराष्ट्र) बघण्यास जातात. वॉटर पार्क, कुंभमेळा, पुणे फेस्टिवल, कृषी पर्यटनालाही पर्यटक म्हणून जातात. यांचाही अभ्यास या विषयात केला जातो.

भविष्यकालीन सुप्त पर्यटन स्थळे शोधणे, पर्यटन क्षेत्रातील समस्यांची तीव्रता कमी करणे, पर्यावरणस्नेही पर्यटन विकसित करणे इत्यादींसाठी पर्यटन भूगोलाचा अभ्यास अतिशय उपयोगी ठरतो. आज अनेक देशांत पर्यटन म्हणून स्वतंत्र विभाग व मंत्री असतो. भविष्यात इतर उद्योगांच्या विकासापेक्षा पर्यटन व्यवसायाच्या विकासाला असलेली संधी लक्षात घेता या विषयाच्या अभ्यासाला अधिक गती प्राप्त होईल. भारतासारखा देश जागतिक पर्यटनाचा केंद्रबिंदू ठरू शकतो, इतकी सुप्त स्थळे भारतात आहेत. भूगोलतज्ज्ञ पर्यटन भूगोलाच्या अभ्यासाच्या माध्यमातून यात योग्य योगदान देतील असे वाटते.

6.विपणन भूगोल (Marketing Geography):

आर्थिक भूगोलाच्या इतर शाखांच्या तुलनेने या उपशाखेचा विकास उशिरा झाला असला तरी अलीकडच्या काळात तो वेगाने होत आहे. 20 व्या शतकात विपणन भूगोलाच्या अभ्यासाला सुरुवात झाली. विज्ञान व तंत्रज्ञानाची प्रगती व नियोजनबद्धतेमुळे जगात मोठ्या प्रमाणात विविध वस्तूंचे व पदार्थांचे उत्पादन वाढले. वाढलेले उत्पादन ग्राहकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी विपणनाची गरज निर्माण झाली. विपणन ही व्यापक प्रक्रिया आहे. वस्तूंच्या उत्पादनांनंतर ग्राहकांपर्यंत व्यापाराच्या माध्यमातून वस्तू पोहोचविणे हा विपणनाचा हेतू असतो. उत्पादक व ग्राहक यांच्यातील विपणन हा महत्वाचा दुवा आहे. वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहोचविताना विविध मार्गांचा व माध्यमांचा वापर करतात. या सर्वांचा भौगोलिक दृष्टीने अभ्यास विपणन भूगोलात केला जातो. घाऊक व किरकोळ व्यापार, छोटी दुकाने, मॉल, सुपर मार्केट, फेरीवाले यांच्याद्वारे या वस्तू ग्राहकांपर्यंत पोहोचविल्या जातात. याबरोबरच दैनिक बाजार, आठवडे बाजार, प्रदर्शन, महोत्सव (तांदूळ महोत्सव, आंबा महोत्सव इ.) या माध्यमांतूनही विपणन केले जाते. या

विपणनाचे काही तत्वे, नियम, प्रतिमाने, सिद्धान्त आहेत, यांचाही शास्त्रीय व सखोल अभ्यास विपणन भूगोलात केला जातो.

विपणन भूगोलाचा अभ्यास सध्याच्या युगात अतिशय उपयोगी ठरतो. विपणन भूगोलाच्या अभ्यासाद्वारे एखाद्या प्रदेशातील भौगोलिक व इतर परिस्थिती लक्षात घेता तेथे विपणन कशा प्रकारे फायदेशीर ठरेल याबद्दलचा अभ्यास या विषयात केल्यामुळे विपणनात अधिक फायदा होत आहे. यामुळेच या विषयाची उपयोगिता वाढत आहे. भारतासारख्या देशात मात्र या विषयावर अधिक संशोधन व लिखाण झालेले नाही. नियोजन व व्यवस्थापनात विपणनाचा वापर अमेरिका, इंग्लंड, चीन, जपान यांसारख्या देशांनी अधिक चांगल्या प्रकारे केला आहे. विपणनाबद्दल परदेशातील प्रतिमाने स्थानिक पातळीवर कशा प्रकारे वापरून विपणन वाढविता येईल यावर अभ्यास झाला तर या विषयाच्या उपयोजनाची व्याप्ती वाढेल. या विषयाचे महत्त्व लक्षात घेता या विषयाचा विकास अधिक वेगाने होणे अपेक्षित आहे.

7.साधनसंपदा भूगोल (Geography of Resources):

साधनसंपदा भूगोल ही आर्थिक भूगोलाची आधुनिक काळात निर्माण झालेली प्रमुख उपशाखा आहे. > मानवी विकासात व मानवाच्या विविध गरजा पूर्ण करण्यामध्ये साधनसंपदा महत्त्वाची मानली जाते. मानवाच्या गरजा पूर्ण करण्याची क्षमता ज्या पदार्थात किंवा वस्तूत असते अशा पर्यावरणातील पदार्थ किंवा वस्तूला साधनसंपदा असे म्हणतात. साधनसंपदेचा अर्थ, प्रकार, वर्गीकरण, महत्त्व, उपयोग, वितरण यांचा सखोल, शास्त्रीय व सर्वसमावेशक अभ्यास करणाऱ्या भूगोलाच्या शाखेला साधनसंपदा भूगोल असे म्हणतात. झिम्मर मन, जॅकी, स्मिथ, मॅकनाला, नॉर्टन, गिन्सबर्ग इ. अभ्यासकांनी साधनसंपदेचा अर्थ सांगितला. या साधनसंपदेमध्ये जल, मृदा, वनस्पती, प्राणी, ऊर्जा साधने, खनिजसंपदा, मूलद्रव्ये यांचा समावेश होतो. या सर्वांचे वितरण व मानवाच्या गरजा पूर्ण करताना होणारा उपयोग या विषयात अभ्यासला जातो.

मानवाने आपला विकास करताना या साधनसंपदेचा वापर नियोजनपूर्वक न केल्यामुळे या साधनसंपदेवर विपरीत परिणाम झालेला आहे. यातून अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. अशा वेळी या विषयाचा अभ्यास अतिशय उपयोगी पडतो. यात काही साधनसंपदा नूतनीकरणीय आहेत (पाणी, पवनऊर्जा, वनस्पती) तर काही अनूतनीकरणीय साधनसंपदा (नैसर्गिक गॅस, दगडी कोळसा इ.) आहेत. यांचा अभ्यास करून त्यांच्या वापराबद्दल अधिक योग्य प्रकारे नियोजन करावे

लागले. अशा वेळी वाढत्या लोकसंख्येची गरज लक्षात घेऊन उपलब्ध साधनसंपदेचा वापर अचूक करणे गरजेचे असते. जर ही साधनसंपदा काटकसरीने व काळजीपूर्वक वापरली नाही तर भविष्यात मानवी विकासाला अडथळा येऊ शकतो. अलीकडच्या काळात ऊर्जा समस्या दिवसेंदिवस तीव्र बनत आहेत. पाणीटंचाई, जागतिक तापमानवाढ, अरण्याखालील क्षेत्र कमी होणे, जैवविविधता न्हास पावणे इत्यादींची तीव्रता वाढत आहे. अशा वेळी ऊर्जासंवर्धन, पर्यावरण संतुलन, जलसंवर्धन, वनसंवर्धन यांसारख्या नियोजनासाठी साधनसंपदा भूगोलाचा अभ्यास अतिशय उपयुक्त ठरत आहे. स्थानिक पातळीवरून राज्य, राष्ट्र व जागतिक पातळीवर अशा प्रकारचा अभ्यास केला जात आहे. पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन आज गावपातळीवर होत आहे. उपलब्ध साधनसंपदेचे वितरण व विविधता अभ्यासणे खूपच गरजेचे आहे. या साधनसंपदेचे मापन करण्यासाठी सुदूर संवेदनातील उपग्रह प्रतिमा वापरून भौगोलिक माहितीप्रणाली व संगणकाच्या मदतीने अचूक नकाशे तयार करणे गरजेचे आहे, या सर्व साधनसंपदेबद्दल व्यापक सर्वेक्षण करून अचूक सांख्यिकीय माहिती मिळविली तरच नियोजन परिणामकारक ठरेल. या सर्व कामात साधनसंपदा भूगोलाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरत आहे.

सामाजिक भूगोल (Social Geography)

सामाजिक भूगोल ही मानवी भूगोलाची दुसरी महत्त्वाची शाखा आहे. सामाजिक भूगोल ही व्यापकता असलेली मानवी भूगोलाची शाखा आहे. मानव हा सामाजिक प्राणी मानला जातो. पहिल्यापासून तो समूहाने राहत आहे. समूह नंतरच्या काळात ज्या ठिकाणी भौगोलिक अनुकूलता आहे, अशा ठिकाणी तो स्थिर झाला. यानंतर समाजाचा विकास झाला. पर्यायाने संस्कृती विकसित झाली. यामध्ये भौगोलिक व इतर प्राकृतिक पर्यावरणाचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. स्ट्रॅबो, रॅटझेल्, वॅटसन, त्रिवार्था, डिकेन व पिट्स या भूगोलकारांनी आपल्या लिखाणामध्ये सामाजिक भूगोलाचा अप्रत्यक्षपणे उल्लेख केला होता. मानवाच्या - सामाजिक जीवनावर पर्यावरणाचा किंवा भौगोलिक घटकांचा परिणाम स्पष्ट केला होता. मानवी समाजाचा, संस्कृतीचा व सामाजिक जीवनाचा अभ्यास केल्या जाणाऱ्या भूगोलाच्या शाखेला सामाजिक भूगोल असे म्हणतात. सामाजिक भूगोलात लोकसंख्या, मानवी वंश, जमाती, संस्कृती, सामाजिक रूढी-परंपरा, मानवी स्थलांतर, मानवी वस्ती, मानवी वर्तणूक, राज्यव्यवस्था, आरोग्य, संरक्षण इ. स्वरूपाची मानवी

समाजाबद्दल सविस्तर माहिती अभ्यासली जाते.) या विषयाची व्यापकता अधिक असल्यामुळे सामाजिक भूगोलाच्या अनेक उपशाखा निर्माण झाल्या आहेत, यापैकी महत्वाच्या उपशाखा आपणास खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

1.लोकसंख्या भूगोल (Population Geography):

लोकसंख्या भूगोल ही स्वतंत्र शाखा म्हणून 1953 पासून निर्माण झाली. यापूर्वी लोकसंख्याशास्त्र म्हणून लोकसंख्येचा अभ्यास केला जात असे. मात्र या अभ्यासाला भौगोलिक दृष्टिकोन नव्हता. 2 एप्रिल, 1953 च्या अमेरिकन भूगोलतज्ज्ञांच्या बैठकीत जी. टी. त्रिवार्था यांनी आपल्या अध्यक्षीय भाषणात लोकसंख्या भूगोलाची एक स्वतंत्र शाखा म्हणून घोषणा केली व या विषयाबद्दल सविस्तर माहिती सांगितली. नंतरच्या काळात अनेक भूगोलतज्ज्ञांनी लोकसंख्या भूगोलात भरीव कामगिरी आपल्या विचार व लेखनाच्या माध्यमातून केली. यातून लोकसंख्या भूगोलाचा विकास झाला. यामध्ये प्रामुख्याने आल्फ्रेड हेटनर, हार्टशॉर्न, डिकिन्सन, हॉवर्थ, पिअर जॉर्ज, एडवर्ड एकरमन, हॅरॉल्ड रोज, गार्नियर, लार्किन इ. तज्ज्ञांनी या विषयाच्या विकासात महत्वाचे योगदान दिले. जी. टी. त्रिवार्था यांनी लोकसंख्या भूगोलाची व्याख्या स्पष्ट करताना म्हटले की प्रादेशिक भिन्नतेनुसार मानवजातीमधील वेगळेपणा समजून घेणे म्हणजेच लोकसंख्या भूगोल होय. जॉन के. क्लार्क या ब्रिटिश भूगोलतज्ज्ञाच्या मते लोकसंख्या भूगोल म्हणजे लोकसंख्येचे वितरण, आंतररचना, स्थलांतर आणि वाढ यांचा नैसर्गिक विविधतेशी असणाऱ्या संबंधाचा अभ्यास होय.

लोकसंख्या भूगोलामध्ये प्रामुख्याने लोकसंख्यावाढ, लोकसंख्येचे वितरण, लोकसंख्येची रचना (वय, लिंग, व्यवसाय, साक्षरता इ.) लोकसंख्या स्थलांतर,

लोकसंख्या एक साधनसंपदा, नागरिकीकरण, लोकसंख्या धोरण इ. बद्दल सविस्तर अभ्यास केला जातो. यामध्ये भौगोलिक घटकांचा लोकसंख्या वितरणावर होणारा परिणाम हा महत्वाचा अभ्यास घटक आहे. जपान, चीन, अमेरिका यांसारख्या देशांत लोकसंख्या एक साधनसंपदाचे नियोजन करताना लोकसंख्या भूगोलाचा अभ्यास महत्वाचा ठरला.

लोकसंख्या भूगोलाच्या अभ्यासाला मानव संसाधन विकासाच्या धोरणात महत्वाचे स्थान आहे. लोकसंख्याविषयक धोरण ठरविताना लोकसंख्येची रचना व वाढ याचा अभ्यास अतिशय उपयुक्त ठरतो. अलीकडच्या काळात लोकसंख्येचा विस्फोट, स्थलांतर, मानवी आरोग्य यांसारख्या समस्या

तीव्र बनत आहेत. अशा समस्यांची तीव्रता कमी करण्यासाठी व लोकसंख्या ही समस्या न बनता ती साधनसंपदा कशा प्रकारे होईल यासाठी लोकसंख्या भूगोलाचा अभ्यास अतिशय उपयुक्त ठरतो.

2. वसाहत भूगोल (Settlement Geography):

वसाहत भूगोल किंवा वस्ती भूगोल ही सामाजिक भूगोलाची दुसरी महत्त्वाची शाखा मानली जाते. मानवी वस्ती जगात सर्व प्रदेशांत सारखी नाही किंवा या वसाहतीची रचना, आकार, वाढ, वितरण यामध्ये कमालीची भिन्नता आढळते. सदर भिन्नता ही भौगोलिक व सांस्कृतिक कारणांमुळे आढळते. रॅटझेल्, हेरॉल्ड मेयर, डडले स्टॅम्प, ग्रिफिथ टेलर, रेनर, दर्माँजिऑ, ब्रुन्स यांसारख्या भूगोलतज्ज्ञांनी ग्रामीण व शहरी वसाहतींबद्दल महत्त्वाचे विचार 18 व्या व 19 व्या शतकात मांडले. यावरूनच या विषयाचा पाया रचला गेला. कारण या तज्ज्ञांनी मानवी वसाहती व भौगोलिक घटक यांच्यातील संबंध व वसाहतीचे स्वरूप याबद्दल महत्त्वाचे लेखन केले. यातूनच वसाहत भूगोलाच्या शाखेचा उदय झाला. वसाहत भूगोल म्हणजे वसाहतीनिर्मितीचे भौगोलिक घटक, वस्त्यांचे प्रकार, कार्य, रचना यांचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे होय. वसाहतीचे वितरण बघितल्यावर त्यामागील भौगोलिक घटकांचा सहभाग चटकन लक्षात येतो. मानवी विकासाबरोबरच वसाहतींची संख्या वाढत गेली. यामुळे वसाहत भूगोलाची व्यापकता वाढली. यातूनच या उपशाखेच्या पुन्हा नागरी भूगोल व ग्रामीण भूगोल किंवा ग्रामीण वसाहत भूगोल अशा दोन उप-उपशाखा निर्माण झाल्या. यामुळे एका शाखेत नागरी वसाहतींचा व दुसऱ्या शाखेत ग्रामीण वसाहतींचा सविस्तर व सखोल अभ्यास केला जाऊ लागला. ग्रामीण वसाहत भूगोलाच्या मानाने शहरी वसाहत भूगोलाची शाखा अधिक विकसित झाली. नगरविकासामध्ये नियोजन करताना या विषयाच्या अभ्यासाचा उपयोग होतो. अलीकडच्या काळात जो स्मार्टसिटी हा प्रकल्प भारतात राबविला जात आहे त्याचे नियोजन करण्यासाठी या विषयाचा अभ्यास अतिशय उपयुक्त ठरतो. नियोजित शहरांचा विकास करणे, शहरी वस्तीचे विकेंद्रीकरण करणे, ग्रामीण वस्तीतील सुधारणा करणे, वसाहतींचे पुनर्वसन करणे या सर्वच नियोजनांचा वसाहत भूगोलात अभ्यास केला जातो.

3. सांस्कृतिक भूगोल (Cultural Geography):

सांस्कृतिक भूगोल ही मानवी भूगोलाची आधुनिक शाखा आहे. या शाखेमध्ये मानव व त्याची क्रियाशीलता याला महत्त्व दिले आहे. अमेरिकन भूगोलतज्ज्ञ कार्ड ओ सॉयर याने सांस्कृतिक भूदृश्ये ही संकल्पना भूगोलामध्ये मांडली. यातूनच सांस्कृतिक भूगोलाचा उदय झाला. यामुळेच कार्ड ओ सॉयर यांना सांस्कृतिक भूगोलाचा जनक म्हणून ओळखले जाते. या विषयाबद्दल अनेक भूगोलतज्ज्ञांनी आपली मते व विचार व्यक्त केले. डिमागॉ, हंटिंग्टन, कॅमिले वेलो, मैक्स, जे. एच. लेबेन, सौरे इत्यादींचा समावेश होतो. सांस्कृतिक भूगोलाच्या अनेक व्याख्या वेगवेगळ्या तज्ज्ञांनी केल्या आहेत. यातील प्रमुख व्याख्यांमध्ये इंटिगटन व कॅमिले वेलो यांच्या व्याख्यांचा समावेश होतो. इंटिगटन यांच्या मते भौगोलिक पर्यावरणामधील मानवी क्रिया-प्रक्रियांच्या अध्ययनाला 'सांस्कृतिक भूगोल' असे म्हणतात. तर कॅमिले वेलो यांच्या मते प्राकृतिक पर्यावरणामध्ये मानवी समूहाने केलेल्या समायोजनाच्या विविध अंगांना 'सांस्कृतिक भूगोल' असे म्हणतात.

सांस्कृतिक भूगोलाची व्याप्ती व्यापक आहे. या विषयामध्ये धर्म, भाषा, वस्ती, उद्योग, संगीत, नृत्य, कला, समाजाच्या रूढी, परंपरा इ. घटकांचा सविस्तर अभ्यास केला जातो. मानव व भौगोलिक विविधता या दोन्हींच्या परस्परसंबंधातून साकार झालेल्या सांस्कृतिक घटकांचे वितरण व वैशिष्ट्ये यांचा अभ्यास या विषयात केला जातो. भूगोलाच्या इतर शाखांप्रमाणेच या विषयाचे स्वरूप, गतिमान, परिवर्तनशील, शास्त्रीय, मानव कल्याणकारी व उपयोजित आहे. मानव आपला विकास करताना त्याचा विपरीत परिणाम निसर्गावर होत आहे. त्यामुळे मानवाचा सांस्कृतिक विकास करताना निसर्गाचे संवर्धन कशा प्रकारे करता येईल यावर या विषयात विशेष भर दिला जातो. सांस्कृतिक भूगोलामध्ये अभ्यास करण्यासाठी वेगवेगळ्या अभ्यास पद्धती किंवा दृष्टिकोन वापरले जातात. यात प्रामुख्याने सूत्रबद्ध वर्तणूक, संख्या पद्धती व संख्याविषयक दृष्टिकोनाचा वापर केला जातो.

अलीकडच्या काळात सांस्कृतिक भूगोलाच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जगात वेगवेगळ्या संस्कृती विकसित झाल्या आहेत. त्यांच्या विकासांमध्ये स्थानिक भौगोलिक घटक व प्राकृतिक पर्यावरणाचा प्रभाव आपणास दिसून येतो. या अभ्यासातून आपणास मानव व पर्यावरणातील संबंधात कशा प्रकारे बदल झाले याची माहिती मिळते. एखाद्या प्रदेशात संस्कृती का विकसित झाली याचा अभ्यास केल्यावर इतर संस्कृतींच्या विकासाचे नियोजन करण्यासाठी

या विषयाच्या अभ्यासाची मदत होते. जगात काही ठिकाणी प्राचीन जमाती आहेत. त्यांच्या विकासासाठीही आपणास या विषयाच्या अभ्यासाची मदत होते.

अमेरिका, जर्मनी, फ्रान्स यांसारख्या देशांत सांस्कृतिक भूगोलाचा विकास झालेला आहे. अशाच प्रकारचा विकास आशिया व आफ्रिका खंडांतील अनेक विकसनशील देशांत होत आहे. जातीय दंगली, स्थलांतर, लोकसंख्यावाढ, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण, विज्ञान,

तंत्रज्ञान, कला, साहित्य इत्यादींविषयी सकारात्मक अभ्यास आंतरराष्ट्रीय स्तरावर केला जात आहे. विद्यापीठ स्तरावर व शासकीय स्तरावर वेगवेगळ्या देशांमध्ये विद्यार्थी सांस्कृतिक देवाण-घेवाण करण्यासाठी पाठविले जातात. यामुळे स्थानिक पर्यावरणानुसार मानव आपल्या गरजा कशा प्रकारे पूर्ण करतात याबद्दलची माहिती या विषयाच्या अभ्यासातून मिळते. मानव आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा व आरोग्य यांसारख्या गरजा पूर्ण करताना स्थानिक उपलब्ध साधनसंपदेचा करत असलेला वापर अशा विषयाच्या अभ्यासातून अधिक चांगल्या प्रकारे समजतो. भविष्यात या विषयाची व्यापकता व उपयोगिता अधिक वाढेल व या विषयाच्या अनेक उपशाखा निर्माण होतील.

4.राजकीय भूगोल (Political Geography):

राजकीय भूगोल ही सामाजिक भूगोलाची शाखा प्रामुख्याने 19 व्या व 20 व्या शतकात विकसित झाली असली तरी या विषयातील काही अभ्यास घटकांचा अभ्यास इ.स. पूर्व 400 मध्ये प्लेटो, प्लिनी व अॅरिस्टॉटलसारख्या अभ्यासकांनी केला होता. यामध्ये राज्यसंस्था व पर्यावरण यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला होता. इम्पॅन्युअल कांट या जर्मन भूगोलतज्ज्ञाने 18 व्या शतकात राजकीय भूगोलाचा समावेश भूगोल विषयाची शाखा म्हणून केला तर 19 व्या शतकात कार्ल रिटर, रॅटझेल्, कार्ल हौशाफर या भूगोलतज्ज्ञांनी राज्य आणि राज्याशी संबंधित विविध संकल्पना सविस्तर स्पष्ट केल्या. 20 व्या शतकात या विषयामध्ये व्यापकता आली कारण या काळात या विषयात मोठ्या प्रमाणात लेखन झाले व संशोधन केले गेले. जे. अॅन्सेल यांनी युरोपचा राजकीय भूगोल ग्रंथ प्रसिद्ध केला. तर 1934 साली हॉर्टशॉर्न यांनी राजकीय भूगोलाचा आधुनिक विकास हा ग्रंथ लिहिला. याशिवाय मॅकिन्डर, ब्राऊमन, व्हिटलेसी, सिग्रेट, स्पायकमन, पॉडस, मुडी, कार्लसन, रेनर, जी. आर. क्रोन या भूगोलतज्ज्ञांनी या विषयात मोलाचे योगदान आपल्या लेखनाद्वारे व विचारांतून दिले.

राजकीय भूगोलाच्या अनेक व्याख्या वेगवेगळ्या भूगोलतज्ज्ञांनी केल्या असल्या तरी सॉल बर्नार्ड कोहन यांची व्याख्या प्रमुख मानली जाते. यांच्या मते, राजकीय आविष्कारांचे भौगोलिकदृष्ट्या प्रतिपादन करणारे शास्त्र म्हणजे राजकीय भूगोल होय. रेनर या भूगोलकाराच्या मते मानव, भूमी व नैसर्गिक संपत्ती यांच्या बाबतच्या डावपेचाचा राजकीय आविष्कार म्हणजे राजकीय भूगोल होय. थोडक्यात, राजकीय भूगोल म्हणजे भौगोलिक घटक व राजकारण यांच्या परस्परसंबंधाचा अभ्यास होय.

राजकीय भूगोलात राज्य, राष्ट्र, भूराजनीती, सीमा प्रदेश, सीमारेषा, नद्यांचा राजकीय भूगोल, प्रादेशिक समूहाचे भूराजनैतिक महत्त्व, भूसामरिक स्थळे, राजकीय समस्यांचे स्वरूप, सीमाप्रश्न, राजकीय संघटना, आंतरराष्ट्रीय संबंध, शासन प्रकार, युद्ध, मूलस्थाने, भूमी व सागराचे राजनैतिक महत्त्व इत्यादींचा अभ्यास केला जातो. इंग्लंड, फ्रान्स, स्पेन, जर्मनी, अमेरिका, इटली, रशिया, ऑस्ट्रेलिया यांसारख्या देशात राजकीय भूगोलाचा अभ्यास अतिशय मोठ्या प्रमाणात केला गेला आहे. पहिले महायुद्ध, दुसरे महायुद्ध, शीतयुद्धाच्या काळात या विषयावर मोठ्या प्रमाणात विचार मांडले गेले, सिद्धान्त तयार केले गेले. मात्र अलीकडच्या काळात राजकीय भूगोलाचा अभ्यास विकास आणि शांतता या दोन गोष्टींसाठी केला जात आहे. रशियाचे विभाजन झाल्यापासून शीतयुद्धाचा अंत झाला. जगाला युद्धाचे दुष्परिणाम दोन वेळा मोठ्या प्रमाणात जाणवले. यामुळे जगात प्रत्येक देश शांततेसाठी प्रयत्न करतो. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पुन्हा शांतता व सहकार्य निर्माण करण्यासाठी विधायक स्वरूपात या विषयाचा अभ्यास केला जात आहे. सीमावाद, पाणीप्रश्न सोडविण्यासाठी राजकीय भूगोलाचा आधार घेतला जात आहे.

जागतिकीकरण, मुक्त व्यापार, गॅट करार इ. पार्श्वभूमीवर राजकीय भूगोलाचा अभ्यास महत्वाचा ठरतो, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रत्येक देशाला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष इतर देशांची मदत लागते. काही देशांमध्ये शासनव्यवस्था स्थानिक साधनसंपदेचा अचूक व पर्याप्त वापर करून मानवी संपदेद्वारे चांगला विकास करतात. जर्मनी, जपान, चीन, अमेरिका, फ्रान्स इ. देशांनी याबाबत अतिशय नियोजनपूर्वक विकास कमी काळात केला आहे. अशा देशांतील राजकीय भूगोलाचा अभ्यास इतर देशांसाठी मार्गदर्शक ठरतो. राज्य व शासनव्यवस्था यांच्या अभ्यासातून अनेक देशांमधील संबंध सुधारण्यासाठी मदत होते. जगातील अणुस्पर्धा, ऊर्जा समस्या, पर्यटन विकास, निरंतर विकास, जागतिक तापमानवाढ, हवामानबदल इ. विषयांवर सकारात्मक विकास साधण्यासाठी, पर्यावरण

संवर्धन करण्यासाठी व आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक व्यापक करण्यास राजकीय भूगोलाचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे.

5) ऐतिहासिक भूगोल (Historical Geography):

ऐतिहासिक भूगोल ही सामाजिक भूगोलाची एक महत्त्वाची शाखा मानला जाते. मात्र इतर शाखांच्या मानाने या शाखेचा विकास फारसा झाला नाही. 19 व्या व 20 व्या शतकात ऐतिहासिक भूगोलबद्दल काही प्रमाणात लेखन झाले. कोणत्याही इतिहासामध्ये तेथील भौगोलिक घटक महत्त्वाचे ठरतात. वेगवेगळ्या ऐतिहासिक कालखंडांत विविध ऐतिहासिक घटना घडल्या. त्यामागे भौगोलिक घटकांचा अनुकूल किंवा प्रतिकूल परिणाम झालेला आढळतो. अशा प्रकारचा इतिहास जेव्हा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यासला जातो तेव्हा त्यास ऐतिहासिक भूगोल असे म्हणतात मॅकिन्डर यांनी ऐतिहासिक भूगोलाची व्याख्या स्पष्ट करताना सांगितले की कालप्रवाहामध्ये मागे जाऊन ऐतिहासिक काळातील भौगोलिक घटकांचा अभ्यास म्हणजे ऐतिहासिक भूगोल होय. कोणत्याही प्रदेशाचा इतिहास लिहिताना तेथील भौगोलिक घटकांचा संदर्भ महत्त्वाचा ठरतो. भौगोलिक घटकांच्या संदर्भाशिवाय इतिहास स्पष्ट करणे शक्य होत नाही. इतिहास व भूगोल यांच्यातील सहसंबंध ऐतिहासिक भूगोलात स्पष्ट केला जातो. शिवाजी महाराजांनी जे विविध गड, किल्ले, वाडे तयार केले त्या वेळी त्यांचे भौगोलिक स्थान लक्षात घेतले. गनिमी कावा या युद्धतंत्राचा वापर शिवाजी महाराजांनी शत्रूबरोबर युद्ध करताना केला व त्यात अनेक विजय मिळविले, राजधानीचे ठिकाण राज्यासाठी निवडतानाही भौगोलिक घटकांना महत्त्व दिले. काही जलदुर्ग बांधले, काही ठिकाणी तटबंदी केली यावेळीही भौगोलिक घटक विचारात घेतले. काही ठिकाणी इतिहासात भौगोलिक घटकांचा प्रतिकूल परिणामही स्पष्ट होतो. मराठ्यांचा पानिपतच्या (1761) युद्धात पराभव झाला याला भौगोलिक पार्श्वभूमी होती. मराठ्यांना दऱ्या-खोऱ्यात गनिमी काव्याने युद्ध जिंकता येत होते. पण जेव्हा सपाट मैदानी प्रदेशात पानिपतचे युद्ध झाले, तेव्हा मराठ्यांचा पराभव झाला. या पराभवास अनेक घटक किंवा कारणे जबाबदार होती. मात्र यात भौगोलिक घटक सर्वात महत्त्वाचे होते. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातही हिटलरने विद्युत वेगाने आक्रमण करण्याचे तंत्र वापरले. यालाही भौगोलिक पार्श्वभूमी होती. अलीकडच्या काळात अनेक देशांमध्ये फाळणी झाली किंवा एकीकरण झाले. सीमावाद निर्माण झाले. अनेक देशांमध्ये लहान-मोठी युद्धे झाली. यालाही तेथील

भौगोलिक प्रदेशातील साधनसंपदा, भूराजनीतिक महत्त्व, सुप्त साधनसंपदा व वाहतूक दळणवळण यांसारखे घटक कारणीभूत होते. या घटकांचा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यास ऐतिहासिक भूगोलात केला जातो. कोणत्याही देशाचा विस्तार हा त्या भागातील भूरचना व साधनसंपदेवर अवलंबून असतो. जसजसा देशाचा विकास होतो तसतसा देशाचा इतिहास व्यापक होतो. अशा वेळी इतिहास लिहिताना तेथील भौगोलिक घटकांचे स्थान महत्त्वाचे असते. भारतात अनेक ऐतिहासिक वास्तू आहेत. त्यांचे स्थान निश्चित करताना त्या-त्या कालखंडात तेथील भौगोलिक घटकांना प्राधान्य दिले. संरक्षण व त्याची सुरक्षितता यांचा विचार केला गेला. ताजमहाल, वेरूळ व अजिंठाची लेणी, समुद्रकिनाऱ्यावरील बंदरे, राजवाडे, राजधान्यांची निवड यांचा इतिहास स्पष्ट करताना त्यांची भौगोलिक पार्श्वभूमी महत्त्वाची ठरते. यामुळे ऐतिहासिक भूगोलाचा अभ्यास केल्यामुळे आपणास मानवाच्या ऐतिहासिक घटनांमधील भौगोलिक घटकांचा संदर्भ व महत्त्व समजते. यामुळे भविष्यातील काही नियोजनासाठी या अभ्यासामुळे दिशा मिळते. जगात अनेक देश आपल्या देशाचा किंवा प्रदेशाचा सविस्तर अभ्यास करताना इतिहासाचा भौगोलिक संदर्भ शोधतात. यामुळे इतिहासाच्या अभ्यासामध्ये भौगोलिक परिस्थितीला असलेले महत्त्व स्पष्ट होते.

7.लष्करी भूगोल (Military Geography):

लष्करी भूगोल ही सामाजिक भूगोलाची एक महत्त्वाची शाखा मानली जाते. युद्धकाळात किंवा आपत्तीच्या काळात सैनिकांना, लष्कराला वेगवेगळ्या कारवाया कराव्या लागतात. अशा वेळी दुसऱ्या प्रदेशात जाऊन स्थानिक प्राकृतिक घटकानुसार वेगवेगळे डावपेच ठरवावे लागतात. प्राकृतिक घटकांबरोबरच त्या प्रदेशातील भूराजनीतीच्या दृष्टीने महत्त्वाची स्थळे, लष्करी छावणी, चौकी, युद्धसाहित्यनिर्मितीची ठिकाणे, वाहतुकीचे मार्ग, संदेशवहन यंत्रणा, तेथील लोकांच्या चालीरीती, धर्म, भाषा इ. बाबींचाही उपयोग युद्धाच्या डावपेचासाठी करावा लागतो. तरच तेथे चांगले यश येते. लष्करी डावपेच, कारवाया, युद्धतंत्र इत्यादींचा अभ्यास जेव्हा भौगोलिक दृष्टिकोनातून केला जातो तेव्हा त्यास लष्करी भूगोल असे म्हणतात, लष्करी डावपेच व भौगोलिक घटक यांच्यातील परस्परसंबंधाचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करणाऱ्या भूगोलाच्या शाखेस लष्करी भूगोल असे म्हणतात.

एकोणिसाव्या शतकात लष्करी भूगोलाचा अभ्यास सुरू झाला. मात्र 1990 च्या दशकापासून लष्करी भूगोलाचा अभ्यास जगात मोठ्या प्रमाणात केला गेला. अमेरिका, ब्रिटन, फ्रान्स, इटली,

जर्मनी, ऑस्ट्रिया, रशिया या देशांमध्ये लष्करी भूगोलावर विविध पुस्तके व ग्रंथ लिहिले गेले. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी इटली, जर्मनी, स्पेन यांसारख्या देशांमध्ये लष्कराला या विषयाबद्दल मोठ्या प्रमाणात ज्ञान दिले गेले. लष्करी डावपेचांसाठी नकाशाचा वापर कशा प्रकारे करावा याबद्दल स्थानिक भूरचना, नदीप्रणाली, वाहतूक, दळणवळण याबद्दल सविस्तर माहिती स्थलनिर्देशक नकाशाद्वारे दिली जात होती. अलीकडच्या काळात सैनिकी शाळा, महाविद्यालये, राष्ट्रीय संरक्षण अकादमी व इतर लष्करी शिक्षण देणाऱ्या संस्थांमध्ये लष्करी भूगोल शिकविला जातो. नकाशाबरोबरच जीपीएस. उपग्रह प्रतिमा, हवाई फोटोग्राफ इत्यादींचा वापरही लष्करी भूगोलाच्या अभ्यासासाठी मोठ्या प्रमाणात केला जातो. गुगल अर्थसारख्या थ्रीडी नकाशांद्वारे भूप्रदेशाची अद्ययावत माहिती मिळत असल्यामुळे संगणकाच्या मदतीने अधिक परिणामकारक लष्करी डावपेचांचे नियोजन करता

येते. युद्धाच्या डावपेचाबरोबरच नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित आपत्तीच्या काळात बचाव कार्य, मदतकार्य करण्यासाठी लष्कराची मदत घेतली जाते. अशा नियोजनासाठीही लष्करी भूगोलाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. महापूर, चक्रीवादळ, मुसळधार पाऊस, ढगफुटी, भूकंप, आग लागणे, इमारत कोसळणे, दरड कोसळणे, रेल्वे अपघात, इ. काळात लष्कर बचाव कार्य करत असते. अशा काळात लष्करी भूगोलाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. लष्करी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देताना लष्करी भूगोलाचा अभ्यास अतिशय महत्त्वाचा ठरतो. अशा प्रशिक्षणामध्ये स्थलनिर्देशक नकाशांचे वाचन कशा प्रकारे करावे यावर अधिक भर दिला जातो. अनेक युरोपीय देशांमध्ये लष्करी शिक्षण सक्तीचे केले आहे. त्यामुळे अशा ठिकाणी लष्करी भूगोल हा सक्तीचा विषय केलेला आहे.

8.वर्तणूकविषयक भूगोल (Behavioural Geography):

वर्तणूकविषयक भूगोल हा विषय मागील दोन दशकांपासून अनेक देशांमध्ये अभ्यासला जात आहे. स्थळ व काळानुसार मानवाचे वर्तन बदलत असते. अशा वर्तनामागे तेथील प्राकृतिक रचना व सामाजिक घटक महत्त्वाचे असतात. अशा घटकांचे विवेचन व विश्लेषण प्रामुख्याने वर्तणूकविषयक भूगोलात केले जाते. मानवी वर्तनातील भौगोलिक पार्श्वभूमीचा अभ्यास करणाऱ्या भूगोलाच्या शाखेला वर्तणूकविषयक भूगोल असे म्हणतात. मानव एक ग्राहक म्हणून वागत असताना त्याच्या वर्तनात स्थळ व काळानुसार बदल होतो. पालक म्हणून व कार्यालयीन काम

करताना मानवी वर्तनात बदल घडतो. ग्रामीण भागात व शहरी भागात, भारतात व भारताबाहेर, पर्वतीय प्रदेशात व मैदानी प्रदेशात, वाळवंटी प्रदेशात व मोसमी प्रदेशात व्यक्तीचे वर्तन कमालीचे बदलते. यासाठी त्या-त्या प्रदेशातील ठिकाणांचे प्राकृतिक व सांस्कृतिक पर्यावरण कारणीभूत ठरते. या सर्वांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास या विषयामध्ये केला जातो. सुरुवातीच्या काळात मानवी वर्तनाचा अभ्यास एक अभ्यास पद्धती म्हणून मानवी भूगोलात केला जात असे. मात्र या विषयाची व्यापकता वाढल्यामुळे एक स्वतंत्र ज्ञानशाखा म्हणून या विषयाचा अभ्यास केला जात आहे. वर्तणूकविषयक भूगोल हा भारतामध्ये मात्र फारसा विकसित झालेला नाही. या विषयावर संशोधन व ग्रंथलेखनही खूपच कमी प्रमाणात झालेले आहे. मात्र भविष्यात या विषयाचा अभ्यास उपयोगी ठरेल. मानव व पर्यावरण यातील संबंधाबद्दल भूगोलात मोठ्या प्रमाणात अभ्यास केला जात आहे. यामध्ये मानवी वर्तन प्रत्येक समाजात व पर्यावरणात बदलत असते. म्हणून वैयक्तिक पातळीवर अभ्यास करणे गरजेचे ठरत आहे. परिणामी, या विषयाला भविष्यात अधिक महत्त्व प्राप्त होईल. मानसशास्त्र, समाजशास्त्र व वैद्यकीय शास्त्राप्रमाणे या विषयाचा अभ्यास केला जाईल. जागतिक बाजारपेठेत वस्तू व पदार्थ यांची निर्मिती व विपणन करण्याच्या नियोजनासाठी सदर विषयाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो म्हणून या स्पर्धेच्या युगात अधिकाधिक बाजारपेठा काबीज करण्यासाठी वर्तणूकविषयक भूगोलाचा मोठ्या प्रमाणात अभ्यास व संशोधन केले जाईल यात शंका नाही.

9.गुन्हेविषयक भूगोल (Geography of Crime):

सामाजिक भूगोलाची शाखा म्हणून गुन्हेविषयक भूगोलाचा अभ्यास सन 1980 व 1990 च्या काळात जगातील अनेक देशांत मोठ्या प्रमाणात केला गेला. या काळात वेगवेगळ्या गुन्हेयांचा अभ्यास भौगोलिक व सामाजिक पार्श्वभूमीवर केला जाऊ लागला. विशेषतः अमेरिकेमध्ये याबाबत मोठ्या प्रमाणात संशोधन झाले व पुस्तके लिहिली गेली. मानवाचे स्वास्थ्य हे तो ज्या समाजात व भौगोलिक परिस्थितीत राहतो त्यावर अवलंबून असते. मानवी समाजामध्ये विविध समस्या अलीकडच्या काळात मोठ्या प्रमाणात वाढत असलेल्या दिसतात. यामध्ये गुन्हेगारीविषयक समस्यांचा समावेश होतो. चोरी, दरोडे, लूटमार, मारामारी, दंगल, फसवणूक यांसारख्या समस्यांची तीव्रता विशेषतः मोठ्या शहरांमध्ये खूप वाढली आहे. अशा गुन्हेयांचा अभ्यास जेव्हा भौगोलिक व सामाजिक परिस्थितीचा आधार घेऊन केला जातो तेव्हा त्यास गुन्हेविषयक भूगोल असे म्हणतात. थोडक्यात, गुन्हेयांचा अभ्यास भौगोलिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊन करणे म्हणजे

गुन्हेविषयक भूगोल होय. गुन्हे व भौगोलिक परिस्थिती यांचे विवेचन व परस्परसंबंध हा या विषयाचा प्रमुख अभ्यास घटक आहे.

गुन्हेविषयक भूगोलाबद्दल इव्हान्स व डेव्हिड हर्बर्ट यांनी 1989 साली या विषयावर गुन्हेविषयक भूगोल हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. तर हर्बर्टस यांनी 1982 साली शहरी गुन्हेविषयक भूगोल हे पुस्तक लिहिले. नंतरच्या काळात वेगवेगळ्या संशोधन पत्रिकेत या विषयावर संशोधनपर लेख प्रसिद्ध झाले. प्रत्येक गुन्हेयामागे पार्श्वभूमी असते. गुन्हेयांचे स्वरूप स्थल व कालपरत्वे बदलते. शहरी व ग्रामीण भागात वेगळे असते. श्रीमंत लोकांच्या वस्तीत व झोपडपट्टीमध्ये वेगळे असते. अलीकडच्या काळात सायबर क्राइम वाढला आहे. गुन्हे करण्याच्या पद्धतीत बदल झाला आहे. लोकसंख्यावाढ व बेरोजगारीसारख्या बाबींमुळे अशा गुन्हेयांमध्ये कमालीची वाढ होत आहे. या पार्श्वभूमीवर गुन्हेविषयक भूगोलाचा अभ्यास गुन्हेयांची तीव्रता कमी करण्यासाठी खूपच उपयोगी पडतो. युरोपियन देशांमध्ये अशा प्रकारचा अभ्यास केला जात आहे व गुन्हेयांची तीव्रता कमी करण्यात यश आले आहे. आरोपी किंवा गुन्हेगार पकडण्यासाठी असा अभ्यास खूप मदत करतो. एकदा गुन्हेयांची पार्श्वभूमी समजली की शोध घेणे सहज शक्य होते. पोलीस यंत्रणेवर अशा गुन्हेयामुळे प्रचंड ताण निर्माण होत आहे. यामुळे या अभ्यासातून पोलीस यंत्रणेला सहकार्य मिळेल व त्यांचा मानसिक व शारीरिक तणाव कमी होईल. साधनसंपदेच्या वितरणातील व वाटपातील तफावत हे अनेक गुन्हेयांचे कारण असते. समाजाचे आरोग्य चांगले ठेवायचे असेल तर तो समाज गुन्हेगारीमुक्त असावा लागतो. या दृष्टिकोनातून या विषयाच्या अभ्यासाला भविष्यात खूपच महत्त्व प्राप्त होणार आहे. भारतसारख्या देशातही विद्यापीठ स्तरावर अलीकडच्या काळात या विषयावर संशोधन केले जात आहे व विद्यापीठात हा विषय शिकविला जात आहे.

10.वैद्यकीय भूगोल (Medical Geography):

सामाजिक भूगोलाची नव्याने विकसित झालेली वैद्यकीय भूगोल ही महत्त्वाची शाखा आहे. मानवी रोग, आरोग्य व स्वास्थ्य याबद्दल सविस्तर अभ्यास या विषयामध्ये केला जातो. जगात वेगवेगळ्या नैसर्गिक प्रदेशात, ऋतूंमध्ये होणारे रोग वेगवेगळे आहेत. स्थानिक पर्यावरणाच्या स्वरूपावर या रोगांची तीव्रता अवलंबून असते. आफ्रिकेसारख्या खंडात मलेरिया रोगाची तीव्रता अधिक आहे तर युरोपीय देशांमध्ये ती अतिशय कमी आहे. यामागे हवामान व तेथील भौगोलिक परिस्थिती कारणीभूत आहे. वैद्यकीय भूगोलाच्या वेगवेगळ्या व्याख्या विचारात घेतल्या तर

Prof.S.S.Deshmukh

आपणास थोडक्यात वैद्यकीय भूगोलाची व्याख्या सांगता येते. मानवी रोग व आरोग्य यांचा व भौगोलिक घटकांचा असलेला परस्परसंबंध सखोल व शास्त्रीय पद्धतीने अभ्यासणे म्हणजे वैद्यकीय भूगोल होय. या विषयामध्ये विविध रोगांचे अभिक्षेत्रीय वितरण व त्यामागील घटकांचे सखोल विश्लेषण केले जाते. वैद्यकीय भूगोलास 1976 सालापासून आरोग्य भूगोल म्हणूनही ओळखले जाते.